

UNIVERSITAT
ROVIRA I VIRGILI

Facultat de Ciències de l'Educació i Psicologia
Seu Baix Penedès

ENSENYAMENT DE MESTRES
EDUCACIÓ INFANTIL

Treball de fi de grau

**EL TRACTAMENT DE LA
MORT I EL DOL EN TEMPS
DE PANDÈMIA A EDUCACIÓ
INFANTIL**

Anna Gibert Campillos
Tutora: Ana Torres García
Seu Baix Penedès, 31 de maig de 2021

AGRAÏMENTS

M'agradaria dedicar aquest punt per agrair a tot el que m'ha ajudat durant el procés.

Dedico el més sincer i especial agraïment a l'Ana, tutora del treball de fi de grau, pel suport, l'orientació i l'acompanyament durant la trajectòria de l'estudi.

A tots els/les professors/es i professionals que han col·laborat aportant els seus coneixements en l'estudi.

A la meva família, la meva cosina Ingrid i la meva parella, per ser els motors de la meva vida i ajudar-me a complir els meus somnis.

A la Foix i la Tamara, per la coincidència més maca durant els quatre anys.

A tots i totes vosaltres, moltes gràcies per tot.

RESUM

La mort ha estat durant anys i segueix actualment sent un tabú social, cultural i educatiu. Els nens i nenes senten la pèrdua, pateixen i necessiten elaborar el dol igual que els adults. Depenent de com visquin la pèrdua quan són petits, pot marcar-los i haurien d'estar emocionalment preparats.

A causa de la situació sanitària que s'està vivint, moltes famílies es troben amb la pèrdua de persones significatives de forma inesperada i sobtada. Ara més que mai, la mort forma part de la vida d'una forma natural i mostra que l'ésser humà no és immortal.

L'objectiu principal d'aquesta investigació és estudiar si es treballa la mort i el dol a les aules d'Educació Infantil. Es pretén conèixer com conceptualitzen el concepte els infants de zero a sis anys, i sensibilitzar a la comunitat educativa sobre la importància que té educar als infants per a la mort.

A partir de diferents fonts empíriques, una entrevista dirigida a tres especialistes i un qüestionari a vint-i-cinc mestres d'Educació Infantil, es coneixerà la importància de treballar el tema des d'edats primerenques. A més de saber, quines són les estratègies que poder utilitzar els educadors dins les aules, per afavorir una educació de qualitat en aquest àmbit.

Després d'haver realitzat un estudi de cas, s'ha comprovat que tant els docents com els professionals sí que aposten per treballar la mort i el dol a les aules, per així formar ciutadans crítics i competents. Per aquest motiu, s'ha dissenyat una pàgina web on podran accedir i trobar un protocol d'actuació en cas de mort i dol a l'escola.

PARAULES CLAU: mort, dol, educació, Educació Infantil.

RESUMEN

La muerte ha estado durante años y sigue actualmente siendo un tabú social, cultural y educativo. Los niños y niñas sienten la pérdida, sufren y necesitan elaborar el luto igual que los adultos. Dependiendo de como vivan la pérdida cuando son pequeños, puede marcarlos y tendrían que estar emocionalmente preparados.

A causa de la situación sanitaria que se está viviendo, muchas familias se encuentran con la pérdida de personas significativas de forma inesperada y repentina. Ahora más que nunca, la muerte forma parte de la vida de una forma natural y muestra que el ser humano no es inmortal.

El objetivo principal de esta investigación es estudiar si se trabaja la muerte y el luto en las aulas de Educación Infantil. Se pretende conocer como conceptualizan el concepto los niños de cero a seis años, y sensibilizar en la comunidad educativa sobre la importancia que tiene educar a los niños para la muerte.

A partir de diferentes fuentes empíricas, una entrevista dirigida a tres especialistas y un cuestionario a veinticinco maestros de Educación Infantil, se conocerá la importancia de trabajar el tema desde edades tempranas. Además de saber, cuáles son las estrategias que poder utilizar los educadores dentro de las aulas, para favorecer una educación de calidad en este ámbito.

Después de haber realizado un estudio de caso, se ha comprobado que tanto los docentes como los profesionales sí que apuestan para trabajar la muerte y el luto en las aulas, por así formar ciudadanos críticos y competentes. Por este motivo, se ha diseñado una página web donde podrán acceder y encontrar un protocolo de actuación en caso de muerte y luto en la escuela.

PALABRAS CLAVE: muerte, luto, educación, Educación Infantil.

ABSTRACT

Death has been for years and is still today a social, cultural and educational taboo. Children feel the loss, suffer and need to do the same as adults. Depending on how the loss lives when small, it can mark them and they should be emotionally prepared.

Due to the health situation that is being experienced, many families are facing the loss of significant people unexpectedly and suddenly. Now more than ever, death is part of life of a natural form and shows that human beings are not immortal.

The main purpose of this research is to study whether death and mourning are working in the classrooms of Child Education. It is intended to know how children from scratch to six years of age conceptualize the concept, and to raise awareness in the educational community about the importance of educating children for death.

From different empirical sources, an interview addressed to three specialists and a questionnaire to twenty-five teachers of Child Education, the importance of working on the subject from an early age will be known. In addition to knowing, what are the strategies that educators can use within classrooms, to promote quality education in this area.

After having carried out a case study, it has been found that both teachers and professionals are committed to working on death and mourning in classrooms, thus forming critical and competent citizens. For this reason, a website has been designed where they will be able to access and find an action protocol in the event of death and mourning at school.

KEYWORDS: death, mourning, education, child education.

ÍNDEX

1. INTRODUCCIÓ	7
2.1 La mort	9
2.1.1 Com entenen la mort els infants	11
2.1.2 Pedagogia de la mort	12
2.2 El dol	16
2.2.1 Tipus de dol	17
2.2.2 Diferències entre el dol adult i el dol infantil	18
2.2.3 Fases del dol	19
2.2.4 Emocions associades al dol	20
2.2.5 Signes d'alerta	21
2.3 Tractar la mort i el dol a Educació Infantil	22
3. MARC METODOLÒGIC O D'INVESTIGACIÓ	25
3.1 Hipòtesi	25
3.2 Enfocament metodològic	26
3.2.1 Metodologia	26
3.2.2 Mètode	27
3.2.3 Tècniques	27
4. DISSENY DE LA RECERCA	29
4.1 Context	29
4.2 Població i mostra	32
4.3 Variables mesurades i instruments aplicats	33
4.4 Procediment i pla d'anàlisi de dades	34
5. ANÀLISI DE RESULTATS	36
6. PROTOCOL D'ACTUACIÓ	41
6.1 Estructura/explicació	42
7. CONCLUSIONS, LIMITACIONS I PROSPECTIVA	45
7.1 Grau d'assoliment dels objectius	45
7.2 Resposta a la hipòtesi plantejada	48
7.3 Limitacions	48
8. PROPOSTA DE MILLORA	50
9. REFERÈNCIES BIBLIOGRÀFIQUES	51
10. ANNEXOS	54

1. INTRODUCCIÓ

Ens trobem en un món canviant, on la tecnologia està a l'ordre del dia i l'educació junt amb els seus professionals, han de ser flexibles i adaptar-se a les necessitats i interessos dels propis infants. Altrament, aquests professionals es formen durant un mínim de quatre anys on observen, investiguen, llegeixen per poder exercir professionalment. En cap moment en aquest camí d'aprenentatge, la mort i el dol és un dels continguts que es tenen en compte.

Actualment, s'ha viscut i es segueix vivint una situació sanitària molt difícil i que ha deixat molta empremta en la vida de quasi totes les famílies de tot el món. La societat es veu afectada econòmicament i psicològicament per tot el viscut durant aquest temps. El món educatiu ha anat evolucionant amb l'objectiu de crear persones aptes per conviure en societat. Però i la mort? Per què ensenyem i treballem la reproducció humana i no parlem de la mort, que és el final d'aquesta? És positiu parlar-ho amb els infants?

El present treball està estructurat seguint l'índex proposat per la guia del Treball de Fi de Grau establert per la Universitat. El primer que s'hi troba és un resum elaborat en tres idiomes diferents (català, castellà i anglès), on sintetitza la informació més rellevant de l'estudi. Tot seguit, apareix la introducció i la justificació de la temàtica escollida. A continuació, el marc teòric que permet entendre els continguts bàsics del tema a investigar, i el marc metodològic on s'exposa la hipòtesi, els objectius proposats i la metodologia que s'utilitza per resoldre-ho. Després, s'exposa el disseny de la recerca, s'exposa l'anàlisi dels resultats extrets i s'elabora un protocol d'actuació. Per últim, s'observa fins a quin punt s'han assolit els objectius, una possible proposta de millora, la bibliografia i els annexos.

La hipòtesi proposada és *“Els i les professionals d'Educació Infantil no coneixen ni saben abordar la mort i el dol a l'aula”*. Els objectius proposats per a resoldre-la són:

- O.1** Identificar perquè la mort és un tema tabú a les escoles d'Educació Infantil.
- O.2** Elaborar un recurs digital que faciliti el treball del dol als docents dins les aules.

Pel que fa a antecedents de la temàtica, s'ha trobat informació de diferents autors i pedagogs on exposaven els seus coneixements sobre la mort i el dol amb infants. És cert que hi ha investigacions que ho tracten, i diverses guies amb orientacions per treballar-ho. Per aquest motiu, sorgeix la motivació i necessitat de conèixer més en profunditat sobre la temàtica

escollida, oferint a través d'una plataforma web, tot el que es trobi per ajudar a futurs companys i companyes de professió.

JUSTIFICACIÓ

Al llarg de la vida tothom ha patit alguna pèrdua per algun familiar, amic o amiga, animal de companyia,... La vida és un gran aprenentatge i durant aquest neixen persones i d'altres se'n van. És un fet natural i habitual en el nostre dia a dia, però malauradament encara més per la situació sanitària que estem vivint. No obstant això, s'ha convertit en un tabú per part dels adults i això ha comportat una por i una inseguretat per explicar-ho als més petits.

Actualment ens adonem que la mort ja forma part del dia com mai ho havia fet, però amb l'aparició de la COVID-19 tots els mitjans de comunicació giren entorn aquesta crisi i durant mesos han aparegut dia rere dia, imatges i números de difunts. Tot i voler amagar-ho els infants noten els canvis emocionals del seu entorn, i dependrà del seu nivell evolutiu per entendre-ho.

Com a futura docent m'inquieta el saber com han hagut de gestionar la tornada a les aules d'Educació Infantil, totes aquestes famílies, on cadascuna d'elles haurà viscut aquesta crisi d'una manera molt diferent. Poder alguna no ha sentit cap pèrdua propera, d'altres han perdut els avis, o d'altres alguna figura materna. Totes aquestes situacions han afectat a tots els membres, però com ho expliquem als infants? Coneixem les capacitats maduratives per poder entendre-ho?

Per por que sentin o passin per un procés de dol, els adults s'han acostumat a oblidar que els infants intueixen, observen i analitzen sobre molts temes. La comunicació humana no és només el que es diu amb paraules, si no qualsevol conducta pot transmetre un missatge. L'entonació, el volum, la velocitat, el ritme, els moviments del cos, la mirada,... són exemples de missatges que reben els infants a més de les paraules i pot ser que no encaixa amb el que es diu verbalment. Necessiten explicacions coherents on les paraules no contradiguin la resta de la informació. La mort és part de la vida i ens mostra que no som eterns i que existeix un final. Vivim en una societat que ha deixat de contemplar la mort com a part de la vida i l'aparta dels infants per evitar dolor.

2. MARC TEÒRIC

En l'apartat de fonamentació teòrica, s'exposaran els dos conceptes, la mort i el dol referent a l'etapa d'Educació Infantil.

En aquest primer punt es parlarà del concepte de mort i de forma desglossada s'explicarà com entenen els infants el concepte de mort i quina és la pedagogia.

En el segon punt es defineix el concepte i s'explicarà: els tipus que hi ha, les diferències entre el dol adult i el dol infantil, les fases, les emocions associades i els signes d'alerta.

2.1 La mort

Es planteja una pregunta prèvia que pot servir de reflexió, per què fa por parlar de la mort si forma part de la vida?

Segons el Diccionari de l'Enciclopèdia Catalana, la mort és la "cessació de la vida", però tot i això és un dels tabús més profunds de la societat actual. Esquerda i Agustí (2010; pàg. 17) argumenten "*es tendeix a amagar, ignorar i rebutjar aquesta realitat vivint al marge o d'esquena a la mort.*"

En altres cultures el fet de morir es viu amb més normalitat, fins i tot donen importància a l'acompanyament de la persona en l'últim moment de la seva vida. Però a Occident, pocs cops se'n parla, són capaços d'amagar-ho i quan arriba el moment senten ràbia o impotència, i potser no se sap gestionar. Es necessita professionals, pares, mares, entre d'altres, que mostrin la mort com un fet natural, formant part de la vida; que facin viure-la sense por al fet de morir. La preparació ha de començar molt abans per ser conscients i evitar moltes frustracions, ja que es pot morir l'avi, com una companya de classe, l'animal de companyia,... Segons Salicrú (2004) "*la resignació no és el valor més adequat per viure la mort, sinó l'acceptació joiosa de la vida tal i com és*".

Totes aquestes pors i inseguretats dels adults davant el concepte, es transmeten als més petits. Hi ha tendència a ocultar la mort i les emocions que aquest fet provoca, sigui per protegir o allunyar-los del dolor. Ara bé, els infants tenen la capacitat d'observar i captar les expressions, els sentiments o el to de veu que desperten als més grans quan fan preguntes, i si eviten les respostes assimilen que allò que pregunten no està bé.

La mort d'una persona o mascota estimada també afecta els nens i les nenes, per això han de viure el patiment com una part de la vida. La millor actuació és tractar-ho amb normalitat i

com més aviat millor, per així poder entendre el que passa al seu voltant i preparar-se pel succés.

Per parlar-ho amb els més petits no és necessari buscar moments especials sinó aprofitar qualsevol pregunta espontània o esdeveniments reals (mort d'un ocell, l'àvia d'un amic,...). En el llibre d'Esquerda i Agustí (2010) exposen aspectes a tenir en compte de com parlar de la mort als nens i les nenes.

COM PARLAR-HO AMB ELS INFANTS
→ Adonar-nos de la representació mental que tenim del concepte i la resposta emocional que provoca.
→ Aprofitar qualsevol pregunta espontània o esdeveniments reals, siguin propers o més llunyans com per exemple la mort de l'àvia d'un amic, la mort d'un ocell,...
→ Adaptar les respostes amb naturalitat però respectant el ritme i l'evolució individual.
→ Fixar-se amb el joc, ja que es pot observar les inquietuds i sentiments de l'infant.
→ Ser receptiu amb els sentiments que ens transmeten, acceptar-los i no negar-los.
→ Mantenir una actitud receptiva i atenta, per potenciar la comunicació i no jutjar les preguntes.
→ Utilitzar un llenguatge clar i entenedor.
→ Fer servir exemples i contes.

Taula 1. Aspectes a tenir en compte per parlar de la mort amb els infants. Font: Esquerda i Agustí (2010)

Poch i Herrero (2003), exposen que hi ha dos tipus de pèrdues. D'una banda, hi ha les pèrdues físiques, allò tangible, com la d'una persona estimada, una part del cos o un material. D'altra banda, les psicològiques o simbòliques, intangible o de naturalesa psicosocial, com una relació, un somni, una il·lusió,... Segons Esquerda i Agustí (2010) no totes les pèrdues tenen el mateix valor o significat per a tothom, cadascú crea un vincle diferent de la resta amb allò que ha perdut.

Les autores Esquerda i Agustí (2010) destaquen diferents factors que poden afectar i influir en com perceben la pèrdua els infants. Aquests són:

- L'edat en què es produeix la pèrdua.
- L'elaboració del concepte de mort.
- La relació particular de l'infant amb la persona que ha mort.
- Les característiques de la pèrdua.

- La sensibilitat i ajuda dels familiars davant els seus sentiments/emocions.
- El temperament de cada infant.

2.1.1 Com entenen la mort els infants

Cada persona viu el concepte al seu ritme i els nens i les nenes, ho faran segons el nivell evolutiu en el qual es trobin. No entendre el concepte de la mateixa manera un infant de dos anys com un de sis, dependrà de l'etapa madurativa i les seves capacitats.

Segons el llibre d'Esquerda i Agustí (2010) el concepte de la mort passa per unes etapes, depenent de la progressió individual de cadascú. A continuació es pot observar.

- ❖ **Nadó (dels 0 als 2 anys). L'edat de les sensacions:** Durant aquesta edat, el desenvolupament cognitiu no li permet comprendre el concepte de mort; ni entendre que és un fet inevitable. Tot i això, sí que percebrà l'absència de la persona, especialment si era una figura de referència. La forma més correcta d'ajudar-los és mantenint vincles estables i segurs.

Segons Trilla (2011) hi predomina una intel·ligència pràctica, és a dir, que coneix el món que l'envolta a través de la interacció que exerceix.

L'amor i la cura que es proporcioni en aquesta etapa, oferirà al nadó la seguretat bàsica per poder anar assolint graus de desenvolupament. Hi ha una necessitat de l'ésser humà de mantenir vincles emocionals amb les persones del seu entorn, sobretot en els primers mesos de vida. En els nadons el vincle sorgeix per la necessitat de protecció i seguretat per sobreviure en el món. El fet de tenir una estabilitat i la certesa de l'amor, podrà avançar de la dependència absoluta a l'adquisició d'hàbits i d'autonomia.

L'infant que hagi obtingut una experiència d'estima de forma segura i estable, posseeix els fonaments per poder afrontar pèrdues més endavant.

- ❖ **El nen petit (dels 2 als 6 anys). Jo i el meu món màgic:** L'infant durant aquesta etapa desplega totes les capacitats basades en el pensament, el llenguatge i la motricitat. S'inicia en l'exploració del món i d'ell mateix, amb una gran curiositat que el porta a fer preguntes contínuament. Adquireix avenços quan la base és sòlida i estable, quan se sent segur/a que la mare o el pare continuen al seu costat.

El nen o nena inicia el desenvolupament del llenguatge i de la cognició estructurada, però el pensament acostuma a ser concret i literal, amb components de pensament màgic. Per això, pot ser que relacioni la mort amb situacions que no tinguin res a veure.

La mort en aquestes edats es considera temporal, reversible i de causa externa. L'infant no pensa que li pugui passar a ell i és fàcil que ho identifiqui amb altres edats o situacions com la son o un viatge. Aquesta idea es pot reforçar amb expressions com “ara descansa per sempre”, “se n’ha anat”,...

El nen/a petit/a utilitza el terme “mort” d’una forma espontània i no l’associa a sentiments negatius. Per això, a vegades fan frases com aquestes: “Quan et moris et portaré flors al cementiri” o “I tu quan et moriràs?”.

Caldrà respondre amb explicacions concretes, és millor explicar-ho com una absència de funcions, el cos s’atura: la gent quan es mor no camina, no té gana, no té fred ni calor, no respira, no pensa,... Però és important diferenciar-ho de la son, que morir no és dormir, perquè ja no es tornarà a despertar.

Els contes són un bon recurs per a poder ajudar a tractar i parlar de la pèrdua, però hem de seleccionar bé i que contingui un missatge clar i directe. Normalment, en aquests acostuma a contenir elements d’elaboració, superació i resolució. També hi ha algunes pel·lícules que introdueixen el tema, des d’algunes clàssiques com *Bambi* o *El rei lleó* fins a alguna actual com *Up*.

En darrer terme, segons Esquerda i Agustí (2010) els infants d’entre dos i cinc anys consideren el concepte de mort com un fet temporal, reversible i de causa externa. Relacionen el succés amb estats o situacions temporals, ja que creuen que no els hi pot passar. Així doncs, dependrà de cada etapa de desenvolupament per entendre el concepte amb més o menys maduresa.

2.1.2 Pedagogia de la mort

En la societat actual s’amaga la mort, el procés de dol o el comiat dels morts, però en canvi sí que acceptem veure imatges virtuals a través de pantalles. És una realitat que està present en tot el que ens envolta com la televisió, el cinema, l’art, les cançons, les vivències personals,...

L’escola és un espai que té com a objectiu l’educació integral dels infants, però sempre intentant buscar la coordinació i complicitat de la família en tot el procés. Malgrat tot, la

institució escolar ha intentat evitar el tractament de la mort com a formació. Els professionals com qualsevol persona adulta, haurien d'estar formats per fer front a la mort amb consciència i poder acompanyar a les persones en el seu procés de dol.

Actualment no hi ha cap apartat en el Currículum d'Educació Infantil que doni lloc a educar per a la vida. Si la funció del sistema educatiu és aconseguir futurs ciutadans preparats per actuar de la millor manera al món, per què s'oblida aquest eix tan important?

Segons Herrán i Cortina (2008; pàg. 411) la pedagogia de la mort “*És un camí per connectar l'educació ordinària amb l'Educació de la consciència*”.

La mort agafa per sorpresa en els centres educatius i segons Miret (2016) poques escoles ho treballen de forma preventiva, i en poques es té plans d'actuació o orientacions que puguin prevenir casos.

La realitat, doncs, és que davant d'una pèrdua, sigui personal o d'una persona de la comunitat educativa, ens trobem deseparats, no sabem com reaccionar, no sabem si fem bé o malament, què dir, com actuar... (Miret, 2016).

S'ha d'educar per a la mort perquè és un dret. S'hauria de crear una pedagogia de mort perquè els infants puguin desenvolupar habilitats de resiliència, per respondre amb èxit els obstacles que es puguin trobar al llarg de la vida. No és necessari crear una àrea curricular per aquesta temàtica, ni tampoc crear una assignatura específica, l'objectiu és integrar-ho dins el dia a les aules, normalitzant el tema com qualsevol altre.

Alguns autors i autores que aposten per aquesta pedagogia exposen les següents idees.

Simón i Barrio (2006), creuen en una societat que trenqui amb el tabú de la mort, perquè aquesta forma part de la vida, i hem d'aprendre a parlar d'ella amb total llibertat. Qualsevol persona que hagi obtingut una educació sense valorar la mort, quan es troba en la pèrdua d'una persona estimada, el procés de dol és desconegut i es troba perdut davant les emocions i sentiments. Tal com diu Kübler-Ross (1992), *s'hauria de preparar els infants per a la mort abans d'experimentar-la*.

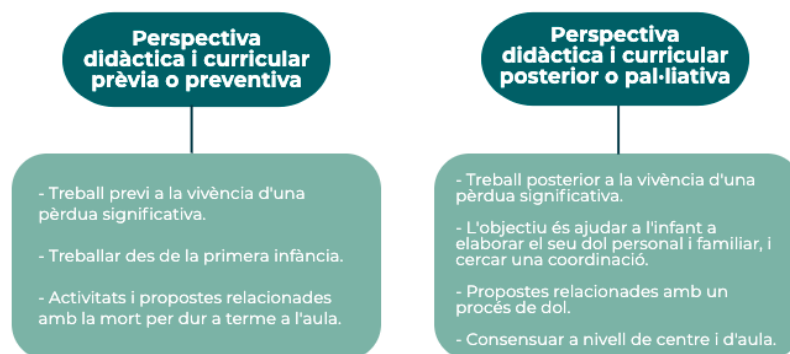
Segons González i Herrán (2010), afirmen *que la vida tindria un sentit més real i educatiu si es treballés la mort com a principi de vida, sense por, sense tabús*. L'educació no ha de quedar-se només en l'àmbit familiar, sinó que l'escola sigui particip de forma activa. Com bé citen González i Herrán (2010) *“un ensenyament sense mort és la mort absoluta de*

l'ensenyament, perquè no tractar el que més importa desqualifica a qualsevol institució sobre el saber”.

L'autora Arnaiz (2003), accepta i comprèn que la realitat de la mort pot fer canviar la percepció de la vida a través d'una educació basada en aquesta pedagogia:

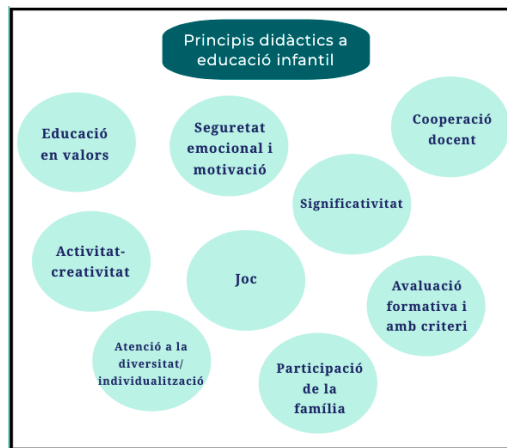
Un conjunt de propostes metodològiques, d'idees, de destreses i d'actituds que permeten a l'infant tenir a l'abast eines intel·lectuals i afectives per aproximar-se a la comprensió de la fragilitat humana, a la seva vulnerabilitat, i així poder viure donant un sentit ajustat al veritable valor de la vida. (Arnaiz, 2003)

Segons Cortina i De la Herrán (2006), exposen que una educació per a la mort inclou una perspectiva didàctica preventiva i estableix dues perspectives curriculars, que es poden veure a continuació.

Esquema 1. *Perspectives curriculars en una Educació per a la Mort.* Font: Cortina i De la Herrán (2011)

Tanmateix, perquè les perspectives curriculars esmentades anteriorment, es puguin dur a terme en l'àmbit educatiu infantil, s'han de basar en uns principis didàctics bàsics. Els autors Cortina i De la Herrán (2006), presenten alguns consensuats entre els professionals de l'educació.

Esquema 2. *Principis didàctics a Educació Infantil.* Font: Cortina i De la Herrán (2011)

Tots aquests principis didàctics són importants per poder dur a terme un projecte d'educació per a la mort, i han d'estar concretats prèviament amb el Projecte Educatiu de Centre (PEC), el Projecte Curricular d'Etapa (PCE) i a la Programació d'Aula (PA).

L'autora Poch (2006), fa un resum de què creu que hauria de seguir una educació per a la mort:

- ❖ Fer una reflexió sobre el valor de la vida i la necessitat de viure cada moment com a únic i irrepetible. Si es pensa que cada moment és únic, fa que donem més valor a les petites coses del dia.
- ❖ Entendre la mort com a part de la vida i el seu fi natural, com un fet necessari. Les plantes, l'aigua, els animals,... tot té una relació amb la mort.
- ❖ Ajudar els infants a créixer amb el mínim d'angoixa envers la mort. Parlar sobre la mort com un fet natural pot reduir les pors.
- ❖ Proporcionar eines per preparar-se per a la mort de persones estimades i reflexionar sobre la pròpia.

A manera de resum, segons les anotacions de diferents autors es pot extreure que aquesta formació, aporta bons beneficis perquè permet treballar l'educabilitat dels més petits de forma transversal; ja que s'ha de vetllar per educar per l'art de morir. Com indiquen González i Herrán (2010; pàg.139) *“La societat ens ha preparat per a la vida, però ningú ens ha ensenyat a estar preparats per a la mort”*.

2.2 El dol

Molts professionals han investigat el camp de la salut mental i de l'atenció emocional. Un dels primers va ser el psicòleg Sigmund Freud l'any 1919, on va escriure un article que introduïa la idea que el dol és un procés natural i el diferenciava de la depressió. Un altre autor va ser Erick Lindemann autor i psiquiatre especialitzat en el dol, on l'any 1942 en una tragèdia va anotar les reaccions dels familiars d'uns difunts. Aquesta seria la primera descripció exhaustiva que s'ha conegut sobre el procés del dol.

Segons el llibre "I ara, on és?" de l'autora Díaz (2004; pàg.61), defineix el dol com "*una reacció normal davant la pèrdua d'un ésser estimat, o d'una persona amb la qual tenim un lligam emocional important*". Altres reaccions on es pot experimentar és davant la pèrdua d'un objecte amb un significat especial, la pèrdua d'un ideal, d'una feina, d'un rol,... No és una situació o un estat, sinó que es tracta d'un procés. L'elaboració d'aquest requereix temps, ja que la persona experimenta situacions inestables de moments dolents i d'altres de millors. A continuació s'exposen diferents autors que defineixen el dol segons el seu saber.

Tal com relata Gea (2006), s'ha d'entendre el dol lligat a una afecció o vinculació. El dol és un procés íntim, intern i té relació respecte del que sentim que està lligat a aquesta vinculació. Per això quan es veu a les notícies homicidis, assassinats, atemptats, o la mort en les pel·lícules i dibuixos, la nostra reacció és diferent perquè no és una mort que ens és íntima, no tenim cap vinculació amb el difunt.

L'autor Rojas (2008), defineix el dol com *una resposta psicològica (sentiment i pensament) que es presenta davant la pèrdua d'un ésser estimat*. La resposta és subjectiva i dependrà de les estructures mentals i emocionals de la persona que ho viu. Aquesta determinarà si poden aparèixer símptomes físics en la persona.

Per a Tizón (2004), el dol és "*un conjunt de processos psicològics i psicosocials que segueixen a la pèrdua d'una persona amb la que, el subjecte estava psicosocialment vinculat*".

A més, és necessari conèixer les creences que tingui la persona respecte a la mort (relacional, social i religiós) com la relació que es té amb el difunt. Nomen (2007), argumenta que es pot

resoldre de forma espontània i puntualment amb ajuda, però es podrà complicar per diversos factors:

- **Personals:** trobar-se en un moment de major vulnerabilitat.
- **Relacionals:** el tipus de relació que tenia amb el que s'ha perdut.
- **Circumstancials:** com s'ha desenvolupat la pèrdua.
- **Històrics:** haver viscut altres pèrdues en poc temps.

De manera que, el procés de dol és individual i únic, com bé diu Poch (2008; pàg.52) “*es tracta, més aviat, d'un procés personal, íntim, i alhora estretament vinculat a la cultura de què formen part*”. Aquest procés afecta a tots els àmbits d'una persona, per això es creu important i essencial preparar a l'ésser humà per aquestes vivències, des de l'etapa d'Educació Infantil.

2.2.1 Tipus de dol

Per definir els tipus de dol s'ha de tenir en compte la durada del procés i l'expressió de les reaccions. Aquestes poden ser: cognitives (pensaments obsessius respecte a la pèrdua), físiques (angoixa, dolors musculars, insomni, cansament,...) i emocionals (culpa, tristesa, ira, ràbia,...).

En general, quan es parla del dol es fa referència al *dol normal*, el procés davant la mort que amb el temps es podrà resoldre i acceptarà la nova realitat. Però també pot desenvolupar un procés de *dol més complex*, que podrà esdevenir un dol patològic. Aquest es caracteritza per la intensitat i la durada.

L'autor William Worden (1997) és membre d'una associació americana de psicologia, i relata que existeixen dos tipus de dol, que a continuació s'exposen:

- **Dol normal:** és una reacció psicològica habitual després de viure la pèrdua d'algú o alguna cosa que es mantenia un vincle emocional. Davant el dol apareixen un conjunt de reaccions o símptomes negatius (fatiga, culpa, falta d'energia, debilitat muscular,...) o alteracions de la conducta i cognitives (confusió, trastorns del son i l'alimentació, plorar, preocupació,...). Aquest conjunt de reaccions o símptomes formen part d'un procés d'adaptació normal. Aquest tipus de dol té una durada d'entre sis mesos i un any.

→ **Dol complicat o patològic:** es desenvolupa una angoixa traumàtica en el moment d'acceptar la pèrdua d'un ésser estimat. Aquesta provoca dificultats a escala social, emocional i cognitiu, produint paraitzar a l'individu de forma persistent. La persona pot experimentar sentiments de desesperació i adquirir conductes desadaptatives per afrontar el malestar.

Ara bé, Worden (1997), descriu que hi ha quatre perfils de dol complicat, que s'exposen a continuació:

- **Dol crònic:** la durada és excessiva i la persona que ho pateix té dificultats per seguir endavant. Viu en el record i no es veu preparat per reincorporar-se a la societat.
- **Dol endarrerit:** no es permet el dol en el moment de la pèrdua i els símptomes apareixen molt temps després.
- **Dol exagerat:** els símptomes que s'experimenten són amb una intensitat excessiva i que li produeix una incapacitat. Aquests poden arribar a desenvolupar símptomes clínics freqüents com la depressió, migranyes, ansietat,...
- **Dol emmascarat:** La persona no lliga el seu estat amb la pèrdua. Poden aparèixer símptomes físics (mal de cap, d'estómac, al·lèrgies,...) o conductes de desadaptació (drogoaddicció, alcoholisme,...).

En definitiva, segons l'autor Worden aquests serien els perfils de dol i cap hauria de ser jutjat per ningú. Si algú es troba davant d'un dol complicat que no s'ha pogut superar, caldrà ajuda professional per a poder trobar estratègies per avançar.

2.2.2 Diferències entre el dol adult i el dol infantil

És evident que els adults viuen i perceben de diferent forma el dol que els infants. Per a Díaz (2016), hi ha un conjunt de característiques i elements que diferencien el dol entre els adults i els infants.

El ritme vital	El dol no suposa un trencament en la vida de l'infant, no interromp les rutines ni hi ha canvis en el seu dia a dia (deures, exàmens, esport,...), a diferència de l'adult.
La duració	Els infants elaboren el procés del dol més ràpid que els adults. Això és provocat pel conjunt de rutines que tenen durant el dia, ja que les han de complir i permet que connectin amb la realitat.

El manteniment de les rutines	Si l'infant manté les rutines permetrà elaborar el seu dol, però en l'adult significa no voler canviar res i fer com si res.
L'expressió emocional	L'adult reacciona davant la mort amb un conjunt de reaccions emocionals. L'infant a diferència, pot ser que aquestes reaccions no apareguin mai o si és així, que no sigui immediatament.
Afectació en les diferents àrees	El dol en els adults afecta de forma general, a totes les àrees de la vida, però als infants només en àrees concretes, com per exemple les relacions socials o familiars.
El significat de la pèrdua	Els infants consideren la pèrdua d'una manera més concreta, el que li repercuteix directament a ells. Però els adults ho perceben de manera més global.
El concepte de la mort	Els infants obtenen una idea limitada de la mort, en funció del seu desenvolupament cognitiu (pensament màgic, concret i literal). Tenen unes teories pròpies en relació amb el concepte, per això trigaran més a entendre i assumir la realitat, a diferència de l'adult.
La necessitat de comunicar-se	Els adults necessiten parlar de la pèrdua, però els infants prefereixen un espai de coneixement.
El suport familiar i social	Els infants davant una pèrdua propera i estimada, necessiten el suport de les persones més importants per a ells, sigui la mare o el pare. A diferència dels adults, que poden abordar el procés del dol mitjançant el simbolisme de la companyia.
La informació que reben	Els petits reben la informació pels adults, que faran una tria del que explicaran. En canvi, els adults reben la informació de primera mà i no se'ls prohibeix assistir als rituals de comiat.

Taula 2. Diferències entre el dol adult i el dol infantil. Font: Díaz (2016)

2.2.3 Fases del dol

La doctora Elisabeth Kübler-Ross fou una psiquiatra de les més expertes mundialment en el camp de la mort. Va implementar modernes cures pal·liatives per a persones amb dificultat, perquè tinguessin el dret de viure el final de la seva vida amb serenitat i alegria. Volia que entenguéssim que el final de la vida no era tan terrible com ens imaginem.

La doctora exposa les fases del dol explicant que no són etapes d'un manual, ja que no van seguides una rere l'altre. Aquestes són respostes davant la pèrdua, però no per a tothom són les mateixes, ni passen en el mateix temps, ni tenen la mateixa durada.

“Sovint es creu que les diverses fases del dolor tenen una duració de setmanes o de mesos. Els qui ho creuen obliden que aquestes fases són respostes a sentiments que poden durar minuts o allargar-se hores mentre volem de l’una a l’altra. No passarem d’un sentiment a l’altre seguint una línia recta. Primer sentim un, després un altre, i pot ser que tornem enrere altra vegada cap al primer” Kübler-Ross (2006).

Tot seguit es pot veure les fases que exposa la doctora Kübler-Ross.

1. Negació	<p>La negació és la reacció més habitual que apareix de forma immediata després de la pèrdua. És un sentiment d’incomprensió, que s’integra a petites dosis perquè es nega el dolor mentre s’intenta acceptar la realitat.</p> <p>La reacció habitual que es produeix de forma immediata després d’una pèrdua, és la negació. Aquesta, pot ser subtil i presentar-se d’una forma difusa o abstracta, traient importància a la gravetat del fet o no assumint que sigui irreversible.</p>
2. Ira	<p>Després de la negació pot aparèixer la ira. S’activen sentiments de frustració i d’impotència que poden causar atribuir la responsabilitat de la pèrdua a un tercer.</p> <p>En casos extrems, les persones no arriben elaborar el dol, ja que la reclamació contínua els impedeix acomiadar-se de l’objecte estimat.</p>
3. Negociació	<p>En aquesta fase es comença a contactar amb la realitat de la pèrdua, al mateix temps que es comencen a explorar les coses que cal fer per revertir la situació.</p>
4. Depressió	<p>Quan avança el procés de dol i s’assumeix la realitat de la pèrdua, es comença a contactar amb el que implica emocionalment l’absència. Aquest fet es pot manifestar de diverses maneres: nostàlgia, pena, aïllament social, pèrdua d’interès. Seria més correcta anomenar la fase com “pena” o “tristesia”, per perdre la connotació d’un fet patològic.</p>
5. Acceptació	<p>És l’estat de calma que va associat a la comprensió, sigui racional i emocional, ja que la mort i les pèrdues són fenòmens inherents a la vida humana.</p>

Taula 3. Fases del dol. Font: Kübler-Ross (2006)

2.2.4 Emocions associades al dol

El procés del dol és personal i únic, ja que cada persona el viu d’una forma diferent i per això, l’infant desenvoluparà unes emocions o unes altres. Miret (2016), exposa que és important tenir en compte que no existeixen les emocions positives o negatives, perquè totes apareixen per complir una funció.

Ràbia	Davant una pèrdua sentim molta ira o ràbia . Els petits manifesten aquesta emoció a través de mal
--------------	--

	humor, contestant malament als adults, barallant-se, desenvolupant agressivitat als companys i companyes de l'aula.
Gelosia	Si l'infant ha perdut un progenitor o una germana, pot sentir gelosia per la resta. Arriben a comparar-se amb altres infants, ja que veuen situacions que ells no tenen.
Impotència	Si s'oculta informació envers la mort de la persona, podran sentir impotència per no haver ajudat al difunt. O també pot aparèixer quan no es poden acomiadar.
Sentiment de culpabilitat	Poden arribar a desenvolupar el sentiment de culpa , com per exemple recordar-se d'alguna discussió i associar-ho amb la causa del succés.
Por	A conseqüència de la pèrdua d'una persona molt propera per a l'infant, pot desenvolupar el sentiment de por a perdre alguna altra persona important. També poden mostrar-se dependents.
Inseguretat	Les pèrdues provoquen inseguretat als infants, ja que se senten indefensos, amb angoixa, malestar,...
Incertesa	El no saber que passarà en un futur pròxim, fa que augmenti la inseguretat de l'infant i la incertesa , a causa dels canvis que es produeixen en l'entorn familiar davant una mort.
Enyorança	Quan es produeix la mort d'un ésser estimat per l'infant pot arribar a cridar-lo, buscar-lo o somiar. L' enyorança serà més o menys forta depenent del vincle afectiu que tingués amb el difunt.
Tristesa	La tristesa és l'emoció que més es vincula al procés de dol. Les sensacions més habituals que aquesta produeix són la pèrdua d'energia, fatiga, decaïment, entre d'altres.
Sentiment d'alleujament	El sentiment d'alleujament apareix després d'estar un temps veient com una persona propera pateix.

Taula 4. Emocions associades del dol. Font: Miret (2016)

2.2.5 Signes d'alerta

Quan un infant passa per un procés de dol, apareixen uns signes que s'han de contemplar i identificar aquelles situacions que no són considerades habituals. El dol és necessari i tothom l'hauria de viure per afrontar i superar la pèrdua d'un familiar o persona propera. Però s'ha d'estar alerta quan es noti un dol entès com a complicat o patològic, per actuar i evitar qualsevol complicació. Per això Miret (2016), presenta un conjunt de signes d'alerta que ajudaran a detectar possibles tipus de dol que serien considerats en estat d'alarma.

- Si l'infant s'aïlla de la resta de companys i companyes de l'aula, no vol participar en les activitats proposades o no mostra gens d'interès pel joc.
- Si plora en excés de forma prolongada, si perd la gana o el pes, o imita en excés a la persona que ja no hi és.
- Si es mostra en actitud de regressió intensa, agressives o conductes de risc, o que necessita cridar l'atenció.
- Si adopta el paper de culpabilitat de tot el que fa o li passa, de forma persistent. O té conductes de sobreprotecció a les persones de l'entorn, fent-se responsable o adaptant el paper de pare o mare.
- Si mostra canvis en el seu rendiment escolar, per falta de concentració en activitats d'aula o mostra molta hiperactivitat.
- Si mostra conductes d'eufòria, angoixa i insomni incontrolable.

2.3 Tractar la mort i el dol a Educació Infantil

Dins les escoles es treballa perquè els infants tinguin una formació tan completa com sigui possible, per a crear persones amb criteri i aptes per estar dins la societat que els envolta. Els docents es formen en diversos àmbits i també en educació ambiental i sexual; però no se'ls prepara per a la mort. Fet que hauria de canviar, ja que les escoles després de la família, són el lloc més proper, important i significatiu per al desenvolupament de l'infant. Des dels centres educatius s'ha d'ajudar al nen o nena, a atènyer les competències bàsiques per fer front a totes les situacions.

Per treballar-ho dins les aules els autors Arnaiz (2003), Nolla (2008) i Badia (2014) distingeixen dos tipus de pedagogia:

- ❖ **La pedagogia del dol.** S'aplicaria quan es pateix una pèrdua i ofereix eines per afrontar-la, alleujar el dolor i donar consol.
- ❖ **La pedagogia de la mort.** Fa referència a la pèrdua, el fracàs i la mort abans de trobar-se amb aquesta. Entendre el concepte de mort, parlar i tenir-ho present, per entendre la debilitat dels humans i oferir eines.

A continuació, s'exposa diferents autors que aposten per una pedagogia de la mort dins les escoles.

Poch i Herrero (2003), entenen que el paper de l'escola a part de ser informatiu, hauria d'oferir suport a la persona i a tot el seu entorn. Però argumenta que la mort sembla no tenir lloc, ni tan sols per parlar d'ella, ja que és massa forta, massa dura.

“Hoy en día en los proyectos educativos de las escuelas no se incorporan el fracaso, el sufrimiento y la muerte, y por lo tanto, los niños no están preparados para situaciones inevitables y dolorosas”. (Poch i Herrero, 2003)

Aquests autors creuen que el concepte de mort es pot tractar amb els infants, sempre que es respecti la seva capacitat de comprensió i adaptant-se a la seva etapa de desenvolupament. D'aquesta manera, s'ajudarà als nens i les nenes a suportar aquestes situacions amb més recursos. Fonnegra (1999), descriu que els infants necessiten *“desde pequeños, aprender a afrontar la separación, el dolor, la culpa, la rabia y el temor al futuro”*.

Segons el llibre d'Esquerda i Agustí (2010) estructura uns punts, que creu que l'escola pot ajudar a l'infant a viure la mort d'una manera més propera:

- ❖ Intentar conscienciar el professorat de la realitat de la vida.
- ❖ Treballar els valors i introduint el tema de la mort en tot el procés.
- ❖ Entendre que el sentit de la vida està determinat pel sentit que s'atribueix a la mort.
- ❖ Treball conjunt entre família i escola, sobretot en moments difícils per l'infant.
- ❖ Controlar el que diem, ja que els infants miren, veuen i capten totes les reaccions per integrar-les a la seva vida.
- ❖ Preparar-los per afrontar fracassos i no donar-li tot solucionat.
- ❖ Donar-li a conèixer el concepte de pèrdua i mort, des de ben petit abans que es vegi emocionalment vinculat a una situació de dol.
- ❖ Educant-lo per a la contingència i l'eventualitat.
- ❖ Conèixer els processos del dol i familiaritzant-s'hi.
- ❖ Treballar a partir de petites pèrdues que es produeixen al llarg de la vida: mort d'un animal, separació de pares,...

A més, les autores Concepció Poch (2008) i Anna Nolla (2009) defineixen diferents recursos per a una pedagogia del dol que tot seguit es podran observar.

En la pedagogia del dol s'activen propostes planificades per acollir i acompanyar el dol que es viu dins la comunitat educativa, com per exemple la mort d'una germana, la mort d'una

planta, o d'una àvia,... És important consensuar i coordinar les accions amb tot el professorat, famílies i agents educatius. D'aquesta manera s'ha de conèixer l'emoció que se sent i compartir-la per naturalitzar-ho dins les aules.

Alguns dels recursos que exposen les autores són habilitar espais d'escola que permetin moments d'intimitat, on els propis infants puguin expressar de diferent forma el que senten ja sigui mitjançant l'art, la música,... També es podria proposar rituals simbòlics a través del dibuix, realitzar tallers de flors, o crear murals amb fotografies,... Els contes també són un gran recurs que permetrà dialogar i formular preguntes en el grup. El procés del dol genera emocions complexes i és necessari donar-li importància, conèixer i reconèixer els sentiments que apareixen, acompanyar-les i oferir vies d'expressió. S'ha d'acollir i acompanyar el dol per créixer i viure'l de forma natural i saludable.

Però i els docents? Oblidem que es formen durant uns anys per a poder desenvolupar al màxim les capacitats dels infants, però se'ls prepara per a un fet natural i habitual en el nostre dia? Està clar que no, ni en el Decret 101/2010 ni en el Decret 181/2008 es contempla el contingut de la mort en cap de les dues etapes d'Educació Infantil. Seria positiu obtenir una formació pedagògica concreta, per tenir un coneixement i aprenentatge correcte i adequat. Els docents han de saber com actuar i fer-ho convençuts dels recursos i actuacions que oferiran. A més, si es normalitzés la mort com a part de la vida, possiblement s'evitarien moltes malalties de caràcter psicològic.

Per a concloure, tant la família com l'escola són agents importants pel desenvolupament de l'infant, amb la qual cosa han de caminar conjuntament per satisfer les seves necessitats. La vida està determinada per la mort, per tant l'escola com a comunitat de vida hauria de tenir present les pèrdues en el procés d'aprenentatge. Així doncs, es planteja la pregunta següent: hi hauria d'haver un eix transversal en el currículum escolar sobre la mort, el dol i les pèrdues? S'espera que en un futur no molt llunyà se'n pugui posar a la pràctica.

3. MARC METODOLÒGIC O D'INVESTIGACIÓ

La investigació educativa té com a objectiu estudiar la realitat d'aquesta, tenint en compte les característiques, el funcionament, les conclusions, valoracions,... per ajudar a escollir les decisions pertinents o modificar el que fos necessari. Aquesta investigació va aparèixer a finals del segle XIX, quan en l'àmbit pedagògic s'adopta el mètode experimental.

Són moltes les referències d'autors que han avalat la investigació educativa de fa anys. Un d'ells seria l'autor Wilfred Carr (1996), un crític de l'educació que plantejava la investigació com un procés de transformació educatiu, des d'una perspectiva ideològica i social. Carr (1996; pàg.13) descriu *“es necesario tratar la teoría y la práctica educativas como campos mutuamente constituyentes y dialécticamente relacionados”*.

Els autors Contreras - De Lara i Caramés (2010), argumenten que la investigació educativa queda lluny de com s'entén a les universitats i del que es pensa com a ciència, ja que no es posa com a principal la vivència personal.

A continuació es troba la hipòtesi plantejada i els objectius marcats a l'inici de la investigació. Tot seguit, s'explicarà el mètode i les dades que s'ha utilitzat. Per últim es presentarà els instruments de recollida de dades.

3.1 Hipòtesi

El present treball parteix de la següent pregunta de recerca: *“Els i les professionals d'Educació Infantil no coneixen ni saben abordar la mort i el dol a l'aula”*.

Els objectius generals i els objectius específics es presenten en la taula següent.

OBJECTIUS GENERALS	OBJECTIUS ESPECÍFICS
<p>O.1 Identificar perquè la mort és un tema tabú a les escoles d'Educació Infantil.</p> <p>O.2 Elaborar un recurs digital que faciliti el treball del dol als docents dins les aules.</p>	<p>O.1.1 Conèixer i analitzar si els docents de l'educació reconeixen el tractament del dol en l'etapa d'infantil.</p> <p>O.1.2 Conèixer com els infants de l'etapa d'Educació Infantil conceptualitzen la mort.</p> <p>O.1.3 Promoure un tractament normalitzat davant la mort.</p> <p>O.2.1 Crear una plataforma web que permeti treballar la mort a les etapes de 3-6 anys.</p>

--	--

Taula 5. Objectius. Font: Pròpia

A partir dels resultats obtinguts, es podrà verificar o refutar la indagació proposada.

3.2 Enfocament metodològic

Aquesta investigació té com a objectiu comprendre i interpretar una realitat, tenint en compte que busca una realitat dinàmica i múltiple. En aquest cas, saber si la mort i el dol es treballen en l'etapa d'Educació Infantil, per així elaborar un protocol d'actuació en cas de mort i dol dins d'una aula.

3.2.1 Metodologia

La metodologia emprada i la qual s'adequa més a la recerca és la **mixta**, basada en la perspectiva **qualitativa i quantitativa**. La utilització dels dos mètodes afavoreix l'atenció a les múltiples necessitats de la investigació educativa. Permet combinar-los en un mateix estudi, el quantitatiu oferint resultats que afectin una franja més àmplia de la població i posteriorment, utilitzar l'estudi qualitatiu per entendre millor el fenomen en una franja més concreta.

Cada mètode pot ensenyar a l'altre noves formes de detectar i disminuir. Cook i Reichardt (1997; pàg.133), afirmen *“al poner juntos los métodos pueden fortalecerse estos dos diferentes depósitos de conocimientos y de experiencia. Es posible que incluso a través de su empleo conjunto se descubran nuevas fuentes de sesgos y nuevos medios para disminuirlos, que habían permanecido ignorados de cada una de las dos tradiciones aisladas”*.

La perspectiva **qualitativa** busca entendre la conducta humana des del propi marc de referència de qui l'actua, aportant una visió i comprensió real dels fets. Té una visió holística, és a dir, ofereix una visió integral i completa de la realitat estudiant tots els elements que el rodegen. No es controla ni es manipula la informació, ja que ha de relatar els fets amb total llibertat. S'utilitza sobretot en ciències socials i humanitats, per tant serveix en la present investigació. La seva perspectiva és subjectiva orientada al procés, observant des de dins amb dades reals, riques i profundes.

En la present investigació el mètode qualitatiu servirà per recollir informació més en profunditat mitjançant l'**entrevista** a una psicòloga i dos psicopedagogs especialitzats en el camp.

La perspectiva **quantitativa** busca els fets o causes dels fenòmens socials, prestant atenció als estats subjectius dels individus. Fragmenten la realitat i treballen amb variables molt específiques. La perspectiva és objectiva orientada al resultat, observant des de fora amb dades sòlides i repetibles.

En la present investigació el mètode quantitatiu servirà per obtenir dades objectives des d'un punt de vista estadístic o matemàtic, a través d'**enquestes** a docents i professionals de diferents centres educatius.

En el context de la investigació s'utilitza els dos paradigmes per a poder plantejar un treball de camp, amb diferents instruments que puguin aconseguir la màxima informació sobre la realitat de la temàtica.

3.2.2 Mètode

El mètode d'investigació que s'utilitzarà serà l'**estudi de cas**. Segons Eisenhardt (1989) és una estratègia d'investigació que va dirigida a entendre les dinàmiques en contextos singulars. Habitualment, s'utilitza en les ciències de la salut i socials que es necessita un procés de recerca i indagació. En primer lloc, es plantegen els objectius sobre què volem estudiar i es formula la hipòtesi que es vol corroborar o refutar en finalitzar l'estudi. En segon lloc, es realitzarà una recerca per recopilar la informació necessària. Aquesta s'analitzarà i s'interpretarà tant la informació com els resultats obtinguts. Per últim, s'elaborarà un informe que detallarà les dades de l'estudi del cas.

3.2.3 Tècniques

Els instruments de recollida de dades que s'han utilitzat en són dos, en especial l'**enquesta** i l'**entrevista**, ja que permeten obtenir la informació necessària per respondre a la pregunta de recerca i els objectius plantejats inicialment. Cadascun d'aquests instruments han estat validats per una docent de la universitat, per tal de comprovar si eren correctes o no.

Prèviament a les validacions, les va analitzar la tutora de la universitat per revisar-les i afegir els canvis pertinents. A més, dins les enquestes apareix un requadre on es destaca que són

participacions totalment anònimes al llarg de l'anàlisi i discussió de dades. Tot seguit, es presenta una taula on es pot observar els instruments de recollida utilitzats.

INSTRUMENTS DE RECOLLIDA DE DADES	
Enquesta	Dutes a terme en docents de primer i segon cicle d'Educació Infantil, de cinc escoles diferents dins la comarca de l'Alt Penedès.
Entrevista	Portades a terme a una psicòloga i dos psicopedagogs especialitzats en el camp de la mort i el dol.

Taula 6. *Instruments de recollida de dades.* Font: Pròpia

4. DISSENY DE LA RECERCA

4.1 Context

Per realitzar la part pràctica del Treball de Fi de Grau, es va demanar la participació a professionals que treballin o hagin treballat en l'etapa d'Educació Infantil, de cinc escoles diferents de la comarca de l'Alt Penedès, i també la participació de tres professionals especialitzats en l'àmbit.

Enquestes

La primera d'elles és una llar (Llar 1) situada a la comarca de l'Alt Penedès. És un centre públic que imparteix el primer cicle d'Educació Infantil, destinat a infants d'entre quatre mesos fins als tres anys. Les persones enquestades van ser les sis educadores de la llar d'Infants, que es van oferir per a realitzar-les.

Els trets característics d'aquest centre són els següents:

- **Llengua d'aprenentatge.** S'introdueix la llengua catalana mitjançant activitats quotidianes (jocs, cançons, contes) per conèixer la llengua del país on viu.
- **Confessionalitat.** Es respecta la cultura i religions dels propis infants i dels docents, però se celebren festes tradicionals i populars.
- **Coeducació.** Duen a terme activitats orientades a una educació per a la igualtat, sense discriminacions de sexe i cooperadora dels costums, valors, conductes i actituds que transmeten missatges sexistes.
- **Entorn natural.** Està situada en una població petita i es treballa perquè descobreixin, explorin i gaudeixin de la natura i l'entorn natural.

La segona llar (Llar 2) també es troba dins la comarca de l'Alt Penedès. És un centre públic que imparteix el primer cicle d'Educació Infantil, destinat a infants d'entre quatre mesos fins als tres anys. Les persones enquestades van ser cinc educadores del propi centre, que es van oferir per a realitzar-les.

Els trets característics d'aquesta llar són els que s'exposen a continuació:

- Oferir un espai i materials que estimulin els infants des del punt de vista motriu, cognitiu i afectiu.

- Establir amb els infants relacions afectuoses i de respecte, creant un clima de seguretat i de confiança.
- Afavorir la col·laboració de les famílies amb les llars per donar coherència a la tasca educativa.

El tercer centre és una escola (Escola 1) que està situada a la comarca de l'Alt Penedès. És un centre públic que imparteix des del segon cicle d'Educació Infantil (P-3, P-4 i P-5) fins a Educació Primària (cicle inicial, mitjà i superior). L'edifici està envoltat d'una zona de cases baixes i camps de conreu. Les persones enquestades van ser cinc educadores de l'escola, que es van oferir per a realitzar-les.

Alguns dels trets d'identitat bàsics de l'escola són:

- **Escola coeducadora i no sexista.** S'educa per a la convivència i el respecte als altres basant-se en la coeducació sense cap discriminació per raó de sexe.
- **Escola dialogant i democràtica.** Afavorir els espais de diàleg entre famílies/mestres, mestres/alumnes a partir de diferents organismes com els delegats, AMPA, tutories individualitzades...
- **Educació mediambiental.** Potenciar el respecte i conservació de l'entorn participant en diferents projectes com escola verda, hort, reciclatge, menjador ecològic,...
- **Escola inclusiva.** Donar els suports i les estratègies a tot l'alumnat sigui quines siguin les seves característiques personals. Cooperació amb diferents òrgans de l'entorn: EAP, CREDA, CDIAP, CSMIJ, psicòlegs privats, Serveis Socials, ONG de suport, Escola Delta - Espiga.

El quart centre és una escola (Escola 2) que es troba dins la comarca de l'Alt Penedès. Aquest és públic i s'imparteix des del segon cicle d'Educació Infantil fins a Educació Primària. L'escola treballa en comunitats on hi ha alumnes de diferents edats en un mateix grup classe. Aposten per aquest tipus d'organització perquè afavoreix la construcció de sabers, creant un feedback que enriqueix i estimula l'aprenentatge i la cooperació. Els grups estan formats per la comunitat de petits (P-3, P-4), mitjans (P-5, 1r), grans (2n-3r), sèniors (4t-5è) i sisè (va sol) i les activitats d'aprenentatge són lliure i d'altres dirigides. Les persones enquestades van ser dues educadores de l'escola, que es van oferir per a realitzar-les.

Alguns dels trets d'identitat d'aquesta escola són:

- Les assemblees d'aula, espais de diàleg amb el grup classe.
- L'impuls de la lectura.
- L'escola oberta a la participació de les famílies a través de tallers, delegats, entrada relaxada, comissions,...
- Els projectes interdisciplinaris.
- L'atenció individualitzada de l'infant.

L'última escola (Escola 3) és un institut - escola situat a la comarca de l'Alt Penedès. És un centre públic que imparteix des del segon cicle d'Educació Infantil fins a Educació Primària. Les persones enquestades van ser sis educadores de l'escola, que es van oferir per a realitzar-les.

Algun dels principis d'aquesta escola són:

- La programació parteix des d'un punt de vista competencial, adaptant els continguts a la realitat més propera a l'alumnat i donant sentit al treball globalitzat i la pràctica.
- Les emocions i motivació tenen molta importància, ja que són la porta d'entrada principal de l'aprenentatge.
- L'aprenentatge ha de basar-se en la construcció de connexions horitzontals.
- Educar és una tasca compartida i que només s'aconsegueix amb una participació de tot l'equip docent, alumnes i famílies.
- L'aprenentatge parteix de la curiositat, de tal manera que es produeix quan hi ha preguntes/problema a descobrir.

Entrevistes

Respecte a les entrevistes, es van realitzar a una psicòloga i dos psicopedagogs del camp, una treballa en el servei de suport al dol i els altres dos formen part de l'equip de l'EAP.

El Servei de suport al dol és una entitat sense ànim de lucre creada l'any 2002 a Tàrrrega. Aquest suport està situat a la província de Lleida i dins la comarca d'Urgell.

L'activitat principal de l'associació és oferir acompanyament emocional i psicoterapèutic a persones que es trobin en un procés de dol o al final de la vida.

Alguns dels serveis que presten són:

- **Sessions individuals:** ofereixen acompanyament individualitzat a persones en dol per la pèrdua d'un ésser estimat.
- **Activitats comunitàries:** Actes de caràcter sòcio - educatiu o pedagògic per apropar a la societat la temàtica del dol i la mort per visibilitzar-la.
- **Formació a professionals:** Oferir seminaris, tallers i cursos de diferent format, monogràfics o generalistes, per atendre la demanda de professionals i institucions.
- **Biblioteràpia:** Disposen de llibres en préstec utilitzats per usuaris i professionals que ho necessitin. La llibreria consta d'uns quatre-cents títols temàtics com les cures pal·liatives, mort, espiritualitat, final de vida... adreçades a públics de diverses edats i en diferents formats (contes, novel·les, assajos...)
- **Grup digital de suport professional:** Creació d'un grup d'ajuda mútua i de suport emocional per als professionals de l'àmbit sanitari i social.

Els equips d'assessorament i orientació psicopedagògic (EAP) es troba a l'Alt Penedès. La seva finalitat és proporcionar suport i assessorament als centres educatius públics, privats i/o concertats de nivells educatius no universitaris (professorat, alumnat i famílies). En aquest servei està format un equip multidisciplinari que ofereix diversos serveis, que s'exposaran alguns a continuació:

- Suport i assessorament en diverses estratègies organitzatives, didàctiques i metodològiques per poder assolir les competències bàsiques.
- Suport en la tutoria i l'orientació educativa.
- Detecció precoç en dificultats d'aprenentatges, socials, motrius i realitzar avaluacions psicopedagògiques.
- Planificació i gestió del catàleg de formació del professorat de la zona.

4.2 Població i mostra

En el punt anterior s'exposa, que la part pràctica de la investigació es du a terme en cinc escoles de la comarca de l'Alt Penedès i tres especialistes en la temàtica. La població d'estudi de la present investigació ha estat a docents de l'etapa d'Educació Infantil, de dues llars i tres escoles. I per altra banda, es compta amb la col·laboració d'una psicòloga i dos psicopedagogs professionals.

La selecció dels criteris dels col·laboradors en les enquestes i entrevistes ha estat la següent:

- La proximitat de la zona, per poder dur personalment les enquestes i tenir un mínim de tracte amb els professionals dels centres.
- Professionals que treballen actualment o que hagin treballat, amb infants de l'etapa d'Educació Infantil.
- Altres professionals especialitzats en el dol i la mort en infants d'aquesta etapa educativa.
- La diversitat de cicles, els del primer i segon cicle d'Educació Infantil per conèixer diferents punts de vista.

Així doncs, el nombre de participants en les enquestes han estat vint-i-cinc mestres i professionals de l'àmbit educatiu, amb edats compreses entre vint-i-cinc i cinquanta-nou anys. Entre aquests hi ha onze docents que treballen actualment en una llar d'infants, i catorze mestres d'escoles. Pel que fa a les entrevistes, hi ha una psicòloga i coordinadora d'un servei de suport al dol i dos psicopedagogs que treballen en l'EAP, amb edats d'entre trenta i quaranta anys.

4.3 Variables mesurades i instruments aplicats

Els instruments escollits per a la investigació de la recerca, han de ser fiables, vàlids i objectius. Per a l'elaboració d'aquests, s'ha tingut en compte el mètode de **triangulació** que serveix tant per la metodologia quantitativa com la qualitativa. Aquest permet obtenir dades de més d'una via per augmentar la credibilitat i el valor dels resultats.

La finalitat de l'estudi és investigar si els i les professionals d'Educació Infantil coneixen i saben abordar la mort i el dol dins les aules. Per comprovar-ho s'ha elaborat dos instruments que s'explicaran a continuació detalladament. Per una banda, una **enquesta** de deu preguntes a docents i/o professionals en l'àmbit educatiu. Per altra banda, una **entrevista** de vuit preguntes a tres professionals en la temàtica escollida.

Enquesta als docents i/o professionals en l'àmbit educatiu

Per a Bisquerra (1989; pàg.128), l'**enquesta** consisteix "*en una serie de preguntas formuladas directamente a los sujetos, dirigidas predominantemente al grupo, donde suele*

utilizarse un cuestionario como protocolo...ésta se pueden utilizar simplemente para recoger información que puede ser expresada, por ejemplo, en porcentajes”.

Es va elaborar l'instrument format per deu preguntes, algunes d'elles amb resposta curta (sí o no) i d'altres més subjectives, per tal que donessin el seu punt de vista o opinió respecte a la temàtica de l'estudi i recollir informació necessària per contrastar els resultats. Destacar que es va afegir un quadre a la part superior, per remarcar que l'instrument és totalment anònim i es donava les gràcies per la col·laboració.

Per a donar-li validesa, s'ha demanat la col·laboració d'una professora de la Universitat Rovira i Virgili¹. La qual ha fet aportacions i donat alguns consells per elaborar una enquesta eficient.

Entrevista a tres professionals del camp

L'autor Bisquerra (2012), argumenta que l'**entrevista** és una tècnica que té com a objectiu obtenir informació de forma oral i personalitzada, sobre esdeveniments viscuts i aspectes subjectius de la persona, com per exemple les actituds, les creences, les opinions els valors,... en relació amb la situació que s'està estudiant.

S'ha elaborat una entrevista pròpia, formada per vuit preguntes que s'han de respondre segons l'experiència i coneixements personals. Totes aquestes són respostes obertes per a poder extreure el màxim d'informació possible, i que sigui profitosa per extreure'n conclusions.

Per a validar-ho, s'ha comptat amb la col·laboració d'una professora de la Universitat Rovira i Virgili². Ha fet diverses aportacions i donat consell, per aconseguir una entrevista apta per recollir la informació suficient per concloure la hipòtesi proposada.

4.4 Procediment i pla d'anàlisi de dades

Per a portar a terme els instruments s'ha seguit un procediment, que s'explica seguidament.

¹ Consultar annex, núm. 1, pàg. 55

² Consultar annex, núm. 2, pàg. 57

Creació i realització d'una enquesta

Per elaborar l'enquesta es va fer una pluja d'idees sobre allò que era necessari per a l'estudi, per obtenir la màxima informació possible i facilitar un bon resultat. Es va redactar i tot seguit es va validar. Va ser un procés ràpid, ja que la professora va respondre al més aviat possible. Després de fer les modificacions pertinents, es va imprimir i es va facilitar personalment a cada centre, per tenir un mínim de contacte i rebre el feedback al més aviat possible. L'endemà o en un parell de dies, ja es va obtenir resposta de tots els centres³.

A partir d'aquí es farà el buidatge corresponent, fent una tria i recollint la informació que ajudi a refutar o confirmar la hipòtesi proposada. Ajudarà a conèixer la visió que tenen els professionals i docents de l'etapa d'Educació Infantil sobre la temàtica, ja que són els que conviuen dia a dia amb aquests infants.

Creació i realització d'una entrevista

Per preparar l'entrevista i formular les preguntes, es va fer una pluja d'idees sobre allò que es volia saber. Es va redactar i un cop llesta es va passar a validar.

El procés va ser lent, va costar trobar a un/una professional que volgués col·laborar, però finalment es va aconseguir. Després de les modificacions pertinents a les preguntes de l'entrevista, es va arribar a un acord i es va enviar un enllaç per correu electrònic. D'aquesta manera, hi havia flexibilitat per al professional de respondre les preguntes segons la seva disponibilitat. A causa de la situació actual, es va proporcionar prèviament un correu electrònic contextualitzant l'estudi. En un parell de dies ja es va obtenir la resposta⁴.

A partir d'aquí, es farà el buidatge de totes les respostes seleccionant les que proporcionin l'ajuda suficient per confirmar o refutar la hipòtesi proposada. Tot i això, totes serviran per conèixer el punt de vista d'un professional que vol potenciar el benestar emocional i un desenvolupament satisfactori del propi infant.

Per a mantenir l'anonimat de les persones entrevistades, durant l'anàlisi i discussió de dades es referenciarà de la següent manera: psicòloga, psicopedagog i psicopedagoga.

³ Consultar annex, núm. 3, pàg. 58

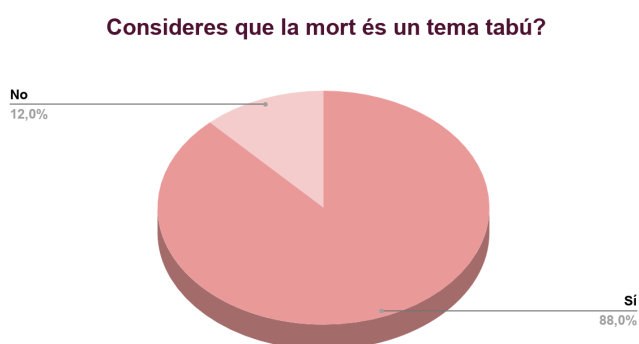
⁴ Consultar annex, núm. 4, pàg. 60

5. ANÀLISI DE RESULTATS

En el present apartat es mostraran els resultats obtinguts, mitjançant les dues tècniques de recollida de dades que s'han dut a terme. S'analitzarà la informació obtinguda dels instruments esmentats de forma conjunta, establint relació entre preguntes, per a poder comparar diferents perspectives. De tota l'enquesta i l'entrevista s'ha fet una selecció de les preguntes, per escollir les que ajudin a validar els objectius proposats; la resta es tindrà en compte en altres apartats.

En primer lloc, la pregunta que comença l'enquesta i posa en context la temàtica de l'estudi és si la mort és un tema tabú socialment.

En el gràfic següent es pot observar que les persones enquestades, de cinc escoles diferents, un 88% pensa que la mort sí que és un tema tabú i un 12% pensa que no.

Gràfic 1. Font: Pròpia

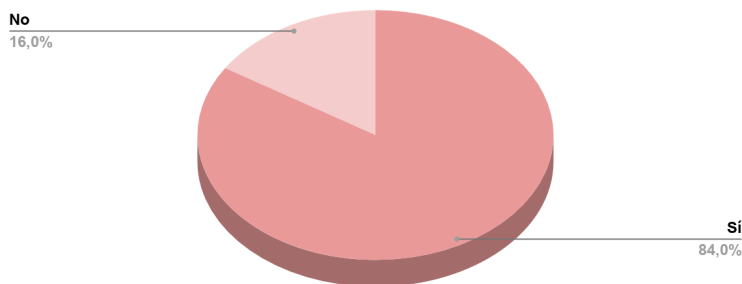
La majoria de les persones consideren que en la societat la mort sí és un tema tabú, perquè no s'ensenya i comporta un desconeixement total del concepte. El fet de no conèixer al detall s'evita parlar-ho amb els infants, ja que en pensar-ho es relaciona amb emocions negatives com la tristesa i el dolor. Aquestes ni agraden ni se sap com gestionar-les. A més una de les persones enquestades respon “*li canviem inclús el nom per no dir la paraula mort*”.

Els professionals entrevistats comparteixen les idees que exposen els docents, ja que pensen que sí és un tema tabú i ho argumenten de la forma següent:

- **Psicòloga:** “*La societat viu d’esquenes a la mort. Costa que s’obrin debats sobre com hauríem de preparar la mort.*”
- **Psicopedagoga:** “*Ens acostumem a veure notícies de mort, però no som capaços de parlar-ne quan ens toca de prop.*”
- **Psicopedagog:** “*Es tendeix a minimitzar i a ocultar, la cultura actual estigmatitza el propi envelliment, el deteriorament dels cossos.*”

En relació amb els arguments que exposen les persones enquestades, es pot acabar de donar pes amb la pregunta següent: *Consideres que sobreprotegim als infants evitant parlar de la mort?* Un 84% dels professionals responen que sí i un 16% que no. D'aquesta manera s'argumenta amb més força que els pares i mares senten neguit per parlar amb els infants sobre la mort; sigui per la desconexió que tenen o per no voler que sentin aquelles emocions negatives que els provoca dolor.

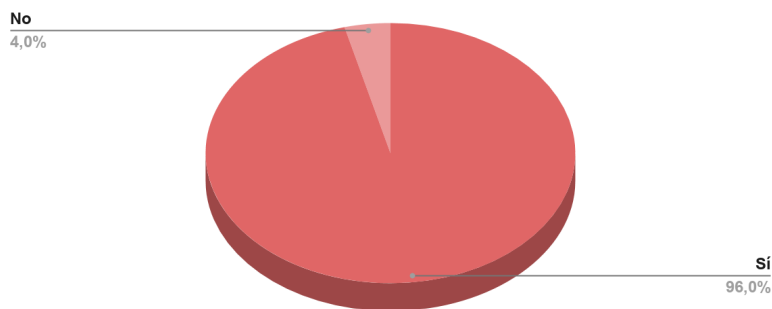
Consideres que sobreprotegim als infants evitant parlar de la mort?

Gràfic 2. Font: Pròpia

Però, que pensen els professionals d'incloure la mort a infantil? Tot seguit s'exposen els resultats següents.

Creus que els alumnes s'adonen del que passa al seu voltant si viuen una situació de mort molt propera?

Es planteja la pregunta *Creus que els alumnes s'adonen del que passa al seu voltant si viuen una situació de mort molt propera?* La resposta dels professionals enquestats és d'una gran majoria que sí (96%) i només una persona pensa que no (4%).

Gràfic 3. Font: Pròpia

Els professionals especialitzats en la temàtica, se'ls planteja la mateixa pregunta i responen el següent:

- **Psicòloga i psicopedagoga:** *Els infants perceben la pèrdua des que són uns nadons, encara que no tinguin consciència de la mort.* Argumenten que és un concepte que

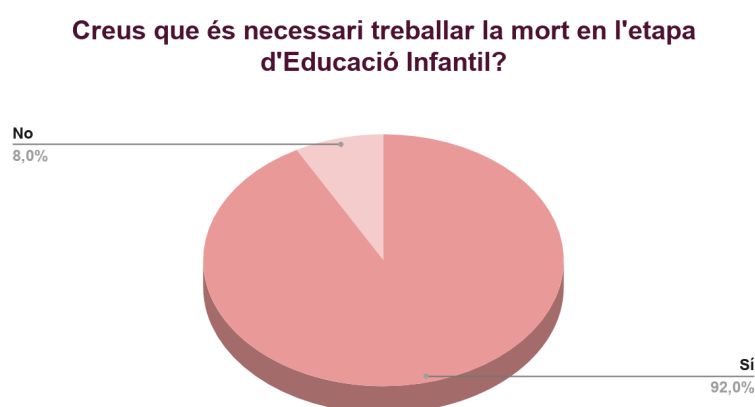
varia segons la maduració i es va adquirint a poc a poc. Però tot i això, senten la pèrdua i fan el procés de dol per poder adaptar-se a la nova situació.

- **Psicopedagog:** Formaria part del 4% de persones que pensen que no, ja que no creu que els infants entenguin la mort com a energia.

Tot seguit, es pregunta si troben necessari treballar la mort dins les aules d'Educació Infantil. El resultat ha estat que un 92% dels enquestats pensen que sí i un 8% creuen que no. Estan d'acord, que s'hauria de donar visibilitat a aquest concepte per a poder entendre la vida com una realitat i que aquesta té un final.

Però sorprèn el fet que dues mestres no creguin que s'hauria de treballar.

S'observa les enquestes, i un dels criteris d'aquesta era posar l'edat, per saber si això podia ser un condicionant en les respostes. El fet ha estat que les dues docents tenen cinquanta-nou anys i potser ha pogut influir en la visió sobre el concepte.

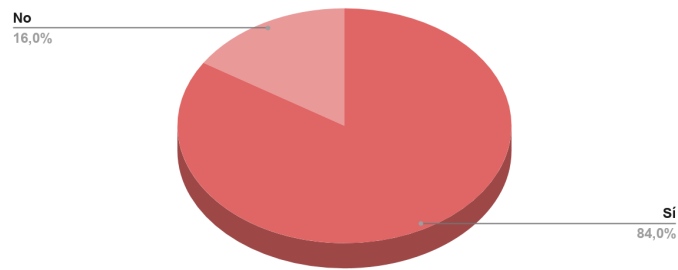
Gràfic 4. Font: Pròpia

Els professionals entrevistats s'uneixen al gran percentatge de treballar la mort dins les aules afirmant que *“considerem necessari parlar-ho, però d'una forma natural, al mateix temps que es parla de la vida, del cicle vital dels éssers vius i com una realitat que ens toca a totes les famílies”*. A més destaquen especial importància a parlar amb naturalitat del que sentim, quan es perd a una persona estimada.

Fent referència a la pregunta anterior, es vol saber si la crisi sanitària que està afectant el nostre país, també ho fa amb els infants. És per això que es pregunta si s'hauria de tenir més en compte el tractament de la mort dins les aules, arran de la COVID-19.

El resultat és que el 84% considera que sí s'hauria de tenir en compte dins les aules, però un 16% pensa que no.

Amb l'actual situació de pandèmia que estem vivint, consideres que s'hauria de tenir més en compte el tractament de la mort a les escoles?

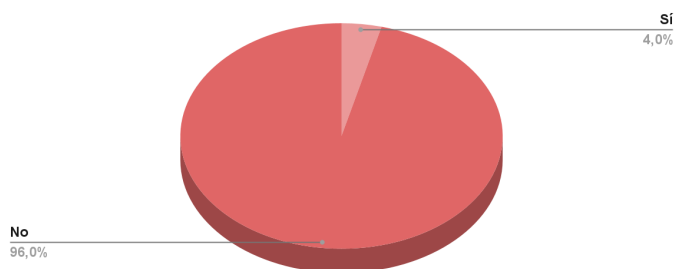
Gràfic 5. Font: Pròpia

Els professionals especialitzats consideren que la pandèmia és una oportunitat increïble per parlar de la mort, i s'hauria d'aprofitar més que mai. Està sent una paraula que se sent a tot arreu, especialment als mitjans de comunicació. Però un dels psicopedagogs apunta que s'hauria de vetllar per l'educació emocional i la resiliència, ja que vivim en una època de realitats dures.

Sobre la formació dels docents en el concepte de mort, es planteja dos tipus de preguntes que s'exposen a continuació.

Una d'elles és si tenen alguna formació sobre la temàtica, a la qual la gran majoria dels enquestats respon que no amb un 96% i només un 4% respon que sí. La persona que té una formació respecte a la mort ha estat per motivació pròpia.

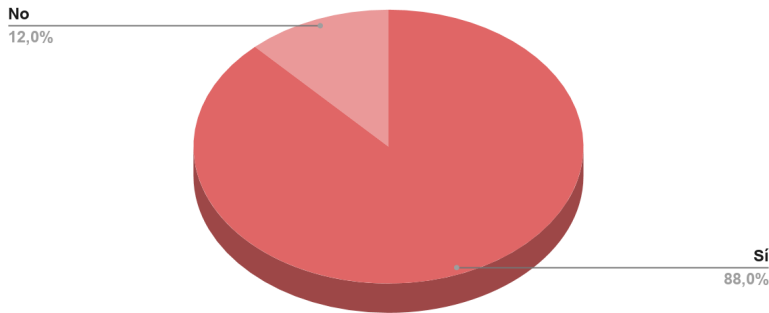
Tens una formació específica per treballar la mort amb alumnes d'Educació Infantil?

Gràfic 6. Font: Pròpia

La gran afirmació que es podia intuir sobre la formació dels docents, va comportar crear una pregunta per saber si creien necessari tenir una formació per saber com treballar-ho a les aules. Les respostes van ser d'un 88% que sí i un 12% opinaven que no. En general, es creu

Trobes necessari que hi hagi una formació específica a tots els mestres en aquest tema, per treballar a l'aula d'Educació Infantil?

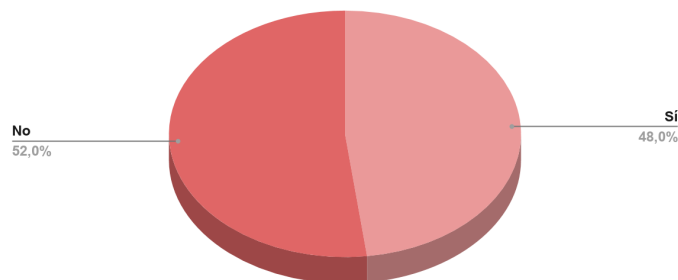

oportú perquè el fet de no parlar-ho mai provoca no saber com gestionar-ho, ni com adreçar les paraules segons les edats. Els docents els hi agradaria ajudar-los durant el procés del dol i proporcionar eines i recursos pertinents.

Gràfic 7. Font: Pròpia

Segons els mestres enquestats tot i no tenir cap formació sobre la mort, es pregunta si han explicat algun conte relacionat amb la temàtica i la sorpresa és la següent.

Algun cop heu explicat algun conte relacionat amb la mort?

Gràfic 8. Font: Pròpia

Un 52% contesta que no ha explicat cap conte, però un 48% sí. Tot i no parlar-ho dins les aules com a projecte, els docents s'han trobat en alguna situació de pèrdua amb els infants. Alguns dels contes que han explicat han sigut: *“L'estrella de la Laura”* de Klaus Baumgart, *“L'illa de l'avi”* de Benji Davies, *“L'ombra de la Clara”* de l'Elisenda Pascual i Marti o *“La Júlia té un estel”* d'Eduard José.

6. PROTOCOL D'ACTUACIÓ

Fruit de la situació sanitària que s'està vivint en tot el món i dels resultats extrets de les diverses tècniques de recollida de dades, sorgeix la necessitat d'elaborar un recurs per ajudar als docents a donar resposta a les aules, davant d'una situació de mort i dol.

Els docents i professionals de l'àmbit educatiu, estan en constant formació per oferir un desenvolupament integral als infants. Però aquesta crisi sanitària actual, ha provocat un canvi en el dia a dia de totes les persones. Això ja és un fet i la flexibilitat ha estat la característica més treballada per a tothom. Les aules han canviat i els protagonistes han estat les mascaretes i els gels hidroalcohòlics, i els mestres han hagut d'adaptar el seu treball a les aules, de maneres diverses.

Però ningú a preparat als professionals de l'educació a saber com treballar les emocions i sentiments que hagin pogut sentir els infants durant aquests mesos, ni tampoc oferir eines i estratègies per saber actuar davant una mort sobtada d'algun familiar. Per això, sorgeix la idea d'un protocol d'actuació. Ara més que mai, han d'estar preparats per qualsevol situació, on abans la mort podia aparèixer a les cases per envelliment i actualment és un fet més freqüent.

El fet crear el protocol i no cap unitat didàctica específica per treballar-ho, senzillament és per donar la naturalitat que li pertoca. Segons diferents autors exposats en l'apartat del marc teòric, la mort dins les escoles no necessita una assignatura específica sinó parlar-ho en el moment que sorgeix o fer-ho de forma preventiva.

Destacar que és essencial un treball conjunt entre escola i família, ja que s'ha de respectar en tot moment els pensaments i religions. A més, tots els recursos estaran destinats a infants d'Educació Infantil i s'hauran d'adaptar segons les diferents edats.

S'ha creat una pàgina web on oferir el protocol d'actuació que es proposa, per facilitar l'accés a tot aquell que el vulgui i/o necessiti. A més, es farà una petita menció sobre algunes actuacions preventives per sensibilitzar a la comunitat educativa, en relació amb la pedagogia de la mort i el dol.

A continuació, s'exposa com s'ha estructurat el protocol i un esquema que ha ajudat a recollir tota la informació que es creia necessària per a crear-lo. S'ha extret de diverses fonts, autors, informació de llibres, de la xarxa i dels professionals entrevistats.

És confia que sigui, veritablement, d'ajuda.

6.1 Estructura/explicació

El protocol d'actuació s'ha anomenat "La mort i el dol a Educació Infantil". Per a poder accedir a ella l'enllaç és el següent: <https://annagcampillos8.wixsite.com/mortdolinfantil>

La pàgina web s'ha dividit en set apartats, per donar resposta a les necessitats que s'han observat. A continuació s'exposaran cadascun d'ells.

1. Inici

Quan s'accedeix a l'enllaç s'obra la pàgina en "Inici", aquí es podrà observar un resum dels diferents apartats que està composta. S'ha dissenyat de forma acurada i sense transmetre la mort amb colors apagats, tot el contrari, potenciant un espai de calma i tranquil·litat. Les imatges han estat escollides del banc d'imatges que ofereix la plataforma utilitzada per crear la web.

2. Qui soc i què vull?

En aquest apartat "Qui soc i què vull" es fa una presentació per posar al visitant en context, i explicar la finalitat de la web i de l'estudi. Es va crear un petit racó per poder oferir la possibilitat de comunicar-se, per qualsevol dubte, aportació, suggeriment,...

3. Conceptes

En aquest apartat anomenat "Conceptes" es farà un resum sobre conceptes bàsics a saber sobre la mort i el dol. Respecte a la mort s'explicarà com entenen els infants el concepte, depenent de l'edat en què es trobin, i les manifestacions que poden expressar. Pel que fa al dol, s'exposaran els tipus, les fases i les emocions associades durant aquest procés.

4. Com actuar

Després d'observar la necessitat dels docents per saber com treballar amb els infants, es crea l'apartat de "Com actuar". Al principi es troba un paràgraf sobre la importància de fer-ho de forma preventiva abans de començar el curs, per a conèixer que pensen les famílies si es trobessin en una situació de pèrdua. Tot seguit s'exposa unes orientacions comunes per saber que fer si l'infant no ve al centre, si ve o si es troba al centre i s'ha de comunicar la situació. A continuació, s'ofereix unes pautes de com hauria d'actuar el docent depenent de l'edat que tingui l'infant. A més, unes aportacions de com preparar el personal de l'escola, com actuar amb la família i amb l'infant un cop torni a l'escola, el paper que ha d'adquirir el docent. Per últim, algunes senyals d'alerta en cas que l'infant no estigui passant per un procés de dol habitual.

5. Pedagogies

En l'apartat "Pedagogies" es fa una menció a què significa els dos tipus de pedagogies, la de la mort i la pedagogia del dol. A més, es pot trobar quatre punts que expliquen que seria una educació per a la mort.

6. Recursos

Un cop s'ha conegut tota la part teòrica i pràctica de com actuar, és el moment de saber quins recursos o eines poden ajudar a l'explicació i el treball durant el procés. L'apartat s'anomena "Recursos" i es pot trobar quatre subapartats de recursos.

6.1 Contes. Hi ha vint-i-vuit contes amb un resum de cadascun d'ells, per treballar la mort i el dol amb infants.

6.2 Pel·lícules. Hi ha cinc pel·lícules amb un petit resum de cadascuna d'elles, per a poder visionar-les amb els infants.

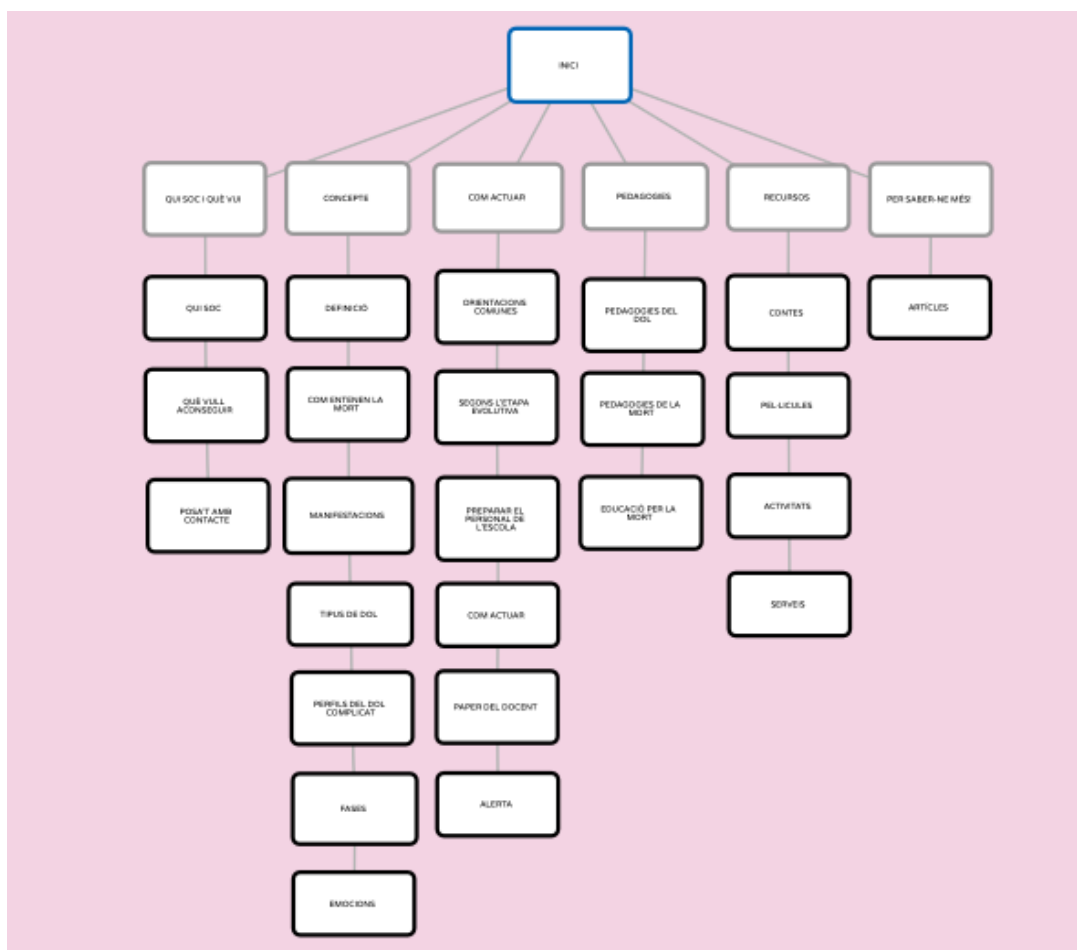
6.3 Activitats. Es presenta sis activitats preventives per a infants i nou activitats d'actuació. Totes es poden adaptar segons l'etapa evolutiva de cada infant.

6.4 Serveis. S'exposen cinc serveis de suport al dol (grups de dol i EAP) amb l'enllaç per a poder accedir a la pàgina web, per si necessiten qualsevol tipus d'ajuda. A més, es presenta quatre documents de guies didàctiques per a ajudar als docents a saber com treballar-ho dins les aules.

7. Per saber-ne més

En l'apartat de "Per saber-ne més" hi ha nou pàgines web que parlen sobre la temàtica exposada, i que es creuen de gran interès.

Abans de realitzar la pàgina web, es va elaborar un esquema per prioritzar la informació més rellevant que havia d'aparèixer en el protocol d'actuació en cas de mort i dol a l'escola.

Esquema 3. Estructura per a la pàgina web. Font: Pròpia

7. CONCLUSIONS, LIMITACIONS I PROSPECTIVA

Per a poder exposar les conclusions s'ha dividit en diferents apartats. En primer lloc, s'argumentarà si s'han assolit o no els objectius proposats. En segon lloc, s'exposa la hipòtesi proposada a l'inici de l'estudi i si s'ha pogut validar o refutar. Per últim, es presenten les limitacions que han pogut aparèixer durant la recerca.

7.1 Grau d'assoliment dels objectius

Tot seguit, s'exposarà si després de l'estudi s'han assolit els objectius marcats a l'inici de la recerca. S'ha estructurat en quatre apartats que engloben els resultats i perspectives tractades:

1. El silenci de la mort.
2. Els infants entenen el concepte de mort?
3. La mort, un gran buit en el currículum d'Educació Infantil.
4. L'acompanyament als infants dins les aules.

1.El silenci de la mort

En primer lloc, com s'ha vist reflectit en el marc teòric, la mort és un tabú dels més grans actualment. Esquerda i Agustí (2010; pàg.17), argumenten que *“La nostra societat vol oblidar l'existència de la mort. Encara que tingui la certesa i l'experiència que, tan aviat com una persona neix, ja és prou vella per poder morir, procura no pensar-hi perquè la mort interpela, fa prendre partit i obliga a reflexionar ja que toca les emocions més íntimes i, llavors, la persona se sent impotent i vulnerable.”*

Una gran majoria de les persones enquestades i entrevistades, afirmen que s'obvia aquest concepte ja bé perquè fa mal o no se sap gestionar; és un fet que satura la vida. Es considera com un succés dolent i difícil de tractar, a diferència d'altres cultures que ho viuen com un homenatge a la vida.

A manera de resum, es compleix l'objectiu (O.1.3) de l'estudi on es vol *“promoure un tractament normalitzat davant la mort”*. Es considera que els avenços tecnològics i farmacèutics, han implicat que l'esperança de vida sigui més alta de fa molts anys. L'ésser humà vol viure el màxim d'anys possibles i aparta la mort en el seu dia. No s'ha educat ni format, per a entendre la vida com un camí i acceptar la mort com un tancament d'aquest procés. Si així fos, no es transmetria el temor cap al concepte als més petits.

2. Els infants entenen el concepte de mort?

La mort i tot el que comporta espanta, sorprèn, intriga,... provoca un munt d'emocions difícils i complexes de controlar. Tots aquests sentiments els perceben els adults, però i els infants? Els hi afecta?

De la Herrán, González, Navarro, Bravo i Freire (2000; pàg.6) afirmen que *“la por a la mort comença a aparèixer entre els 5 i 6 anys i ve acompanyada de l'entorn cultural”*. Però i abans? S'adonen del que passa al seu voltant?

Segons els resultats extrets, el gran percentatge de persones si creuen que els infants perceben la mort d'una persona propera, però en canvi no els hi parlen amb normalitat. Es troba una contradicció, a causa de la falta de formació i coneixements sobre la temàtica. Es creu que els infants no entenen o viuen de la mateixa forma el concepte de mort, és evident, ja que no disposen dels coneixements necessaris per comprendre-ho. No obstant això, no es pot amagar la informació, perceben gestos, reaccions, sentiments, perquè són uns grans investigadors. Són capaços d'utilitzar eines a diferència dels adults com per exemple, la comprensió del llenguatge no verbal, com s'exposa en l'apartat del marc teòric. Poden observar els canvis, que els pares i mares estiguin tristos, que les rutines siguin diferents,... i tot això els afecta.

En darrer terme, s'ha pogut conèixer i comprovar l'objectiu (O.1.2) *“conèixer com els infants de l'etapa d'Educació Infantil conceptualitzen la mort”*. La societat contribueix a donar solucions immediates a tot, fet que fa sentir segurs. La mort és abstracte i requereix un vocabulari específic, però els propis adults no tenen una reflexió clara davant el concepte. Només es parla d'aquesta quan arriba i intentant no mostrar-ho amb gran intensitat.

3. La mort, un gran buit en el currículum d'Educació Infantil

L'escola és un dels llocs més importants i propers per al desenvolupament de l'infant, després de la família. Si es relaciona amb la teoria de l'apartat 2.3 *Tractar la mort i el dol a Educació Infantil*, es pot observar que autors com Arnaiz (2003), Nolla (2008) i Badia (2014) proposen dues pedagogies sobre el dol i la mort, per poder treballar-ho dins les aules. La pedagogia del dol s'aplicaria quan ja s'ha patit la pèrdua i ofereix recursos per afrontar-la. En canvi la pedagogia de la mort, seria un mètode preventiu per entendre el concepte i tenir-ho present.

Mitjançant les enquestes s'ha pogut observar que sobre l'objectiu (O.1) "*identificar perquè la mort és un tema tabú a les escoles d'Educació Infantil*", els professionals enquestats van respondre amb una majoria absoluta, que en els respectius centres no hi ha cap projecte ni metodologia respecte a la temàtica. Altrament, creuen que s'hauria de treballar dins les aules d'Educació Infantil per a començar a introduir el concepte. A més, voldrien rebre una formació específica per a saber gestionar-ho i proporcionar les eines i recursos pertinents. Així doncs, es compleix l'objectiu (O.1.1) "*conèixer i analitzar si els docents de l'educació reconeixen el tractament del dol en l'etapa d'Infantil*", ja que els professionals reconeixen el fet de treballar-ho a l'aula i creuen necessari rebre una formació.

A manera de conclusió, s'ha observat que els infants si noten i entenen el concepte de mort, segons les seves capacitats maduratives, però... la mort ocupa lloc dins el currículum d'Educació Infantil? Com bé s'afirma en l'apartat 2. *Marc teòric* ni en el Decret 101/2010 ni tampoc el Decret 181/2008, no apareix el concepte de mort ni dol. Es considera que dins l'àmbit educatiu es podria treballar de forma transversal dins les àrees curriculars, ja que es pot relacionar amb la ciutadania o l'ambiental, la mort i els cicles biològics, l'educació per a la salut, entre d'altres. Tot i que, no és necessari crear una àrea curricular per aquesta temàtica, ni tampoc crear una assignatura, es creu oportú treballar dins el dia a les aules, normalitzant i treballant com qualsevol altra temàtica.

4. L'acompanyament als infants dins les aules.

La pandèmia ha estat una oportunitat increïble per tractar la mort, ja que aquesta paraula se sent per tot arreu, sobretot als mitjans de comunicació. Però tot i això, no s'ha aprofitat per parlar-ho, ni tan sols per saber com se senten els infants, després de tot el viscut en aquest temps.

L'escola com s'ha comentat en diferents cops durant l'estudi és el principal agent per canviar-ho. Durant aquest espai es vol oferir una educació integral que pugui ajudar als infants, a què siguin persones autònomes, crítiques i que participin de forma activa en la societat. De manera que, els centres educatius junt amb els docents, haurien de reflexionar, intercanviar opinions, investigar,... per implantar un projecte que és ja una realitat social i necessària dins els centres i les respectives famílies.

En conseqüència, ha sorgit la necessitat de portar a terme l'objectiu (O.2) *“elaborar un recurs digital que faciliti el treball del dol als docents dins les aules”*. S'ha creat una pàgina web a partir de la informació extreta d'autors, llibres, protocols de la xarxa i dels professionals enquestats i entrevistats. És un protocol d'actuació en cas de trobar-s'hi, per donar orientacions als educadors sobre la mort i el dol dins l'escola.

7.2 Resposta a la hipòtesi plantejada

La hipòtesi que es va formular a l'inici de la investigació, específicament, *“els i les professionals d'Educació Infantil no coneixen ni saben abordar la mort i el dol a l'aula”*, després dels objectius proposats i argumentats anteriorment, s'ha pogut validar la indagació proposada.

A les escoles no es fa cap tipus de tractament, ni preventiu ni pal·liatiu referent a la mort i el dol en l'etapa d'Educació Infantil, ja que el sistema educatiu té llacunes respecte aquest en les aules. Com s'ha pogut observar al llarg del treball, els infants passen pel procés del dol sense eines per enfrontar-s'hi.

Com a futura docent, va sorgir la necessitat de conèixer en profunditat sobre la temàtica i saber si s'abordava dins les aules amb els infants. El fet de viure una situació sanitària com l'actual, em va fer pensar com hagués actuat amb els i les alumnes. Sento que m'ha enriquit en coneixements tant personals com professionals. Per això, l'elaboració del protocol ha estat per oferir ajuda a tot el que ho necessiti en aquests moments.

Destacar però, que cada centre té les seves ideologies i les creences que com a mestra s'ha de respectar. I sobretot, que és un material amb data de caducitat, ja que la societat, les famílies i els infants va canviant i el que avui serveix l'endemà potser queda desfasat.

Per concloure, a partir de les investigacions i les referències bibliogràfiques al llarg de l'estudi, crec que seria idoni implantar l'Educació per a la Mort en el sistema educatiu.

7.3 Limitacions

Durant el procés del present treball, han sorgit algunes limitacions que a la mateixa vegada m'han ajudat a aprendre i buscar solucions i alternatives. La primera limitació va ser a l'inici de l'estudi, on va costar decidir quina informació utilitzar i que fos útil. Es va fer una recerca

a la xarxa i es va consultar diferents llibres especialitzats en la temàtica, que van facilitar la tria.

La segona limitació, va ser la dificultat de trobar a professionals especialitzats que volguessin ajudar i oferir els seus coneixements. Finalment, l'objectiu era obtenir dues entrevistes i es va arribar a tres, de diferents psicopedagogs. Destacar que els va semblar molt interessant que portés a terme el treball, per donar-li més visibilitat.

La tercera limitació va estar el no poder dur a terme de forma presencial les entrevistes. A causa de la COVID-19 per seguretat, es van respondre per un document enviat per correu electrònic. D'aquesta manera, es va poder facilitar la disponibilitat dels entrevistats per a respondre, però va privar el feedback directe i poder conèixe'ns.

Per últim, m'hagués agradat poder parlar amb algun professional en l'àmbit educatiu, que hagués patit alguna pèrdua a l'aula, i saber com ho va abordar.

8. PROPOSTA DE MILLORA

Pel que fa a l'àmbit de proposta de millora, trobo que un dels punts forts d'aquest treball és, la creació del protocol d'actuació. Com s'ha comentat en diferents apartats anteriorment, es vol ajudar a un seguit de recursos i coneixements sobre la pèrdua amb els infants d'Educació Infantil. És un estudi que com a futura docent pot servir-me per saber com gestionar-ho i treballar-ho dins l'aula, i també pot ser útil pels companys i companyes de professió.

Altrament, com a punt feble, aquest protocol que no s'ha pogut portar a terme, no s'ha observat la fiabilitat dels recursos. És per això que potser hauria estat interessant, per saber l'eficàcia i adquirir diferents opinions respecte als propis docents, per a possibles millores.

9. REFERÈNCIES BIBLIOGRÀFIQUES

- Álvarez Gálvez, E. (1998). El niño y la muerte. Revista de la Asociación Española de Neuropsiquiatría., 18(65), 045-061.
- Arnaiz, V. (2003). Deu propostes per a una pedagogia de la mort. Guix d'Infantil, 12, 8-11. Recuperat de:
<https://www.grao.com/es/producto/deu-propostes-per-a-una-pedagogia-dela-mort>
- Badia, M. (2014). T'ho prometo. Guia didàctica. Recuperat de:
http://xtec.gencat.cat/web/.content/alfresco/d/d/workspace/SpacesStore/0046/46ad93cab07b-45a4-9ab4-a9d5104ff297/t_ho_prometo_inicial_guia_didactica.pdf
- Consell insular de menorca. (s.d.). Guia pràctica per a l'atenció als processos de pèrdua i dol des dels centres educatius. Recuperat de
<https://www.cime.es/documentos/documentos/5457docpub.pdf>
- Clínica Galatea. (2019, 17 octubre). Què és el dol? Recuperat de:
<https://www.clinica-galatea.com/bloc/dol>
- De la Herrán, A., i Cortina, M. (2009). La muerte y su enseñanza. Diálogo filosófico, (75), 499-516.
- Decret 181/2008, de 9 de setembre, pel qual s'estableix l'ordenació dels ensenyaments del segon cicle de l'educació infantil. *Diari Oficial de la Generalitat de Catalunya*. Barcelona: 9 de setembre de 2008. Recuperat de:
<http://educacio.gencat.cat/web/.content/home/departament/publicacions/colleccions/curriculum/curriculum-infantil-2n-cicle.pdf>
- Decret 101/2010, de 3 d'agost, pel qual s'estableix l'ordenació dels ensenyaments del segon cicle de l'educació infantil. *Diari Oficial de la Generalitat de Catalunya*. Barcelona: 3 d'agost de 2010. Recuperat de:
<http://xtec.gencat.cat/web/.content/alfresco/d/d/workspace/SpacesStore/0080/bfd2cd16-10d5-4103-aba2-ee9744b2399d/Curriculum-Infantil-0-3.pdf>
- Díaz, P. (2016). Hablemos de duelo. Manual práctico para abordar la muerte con niños y adolescentes. Madrid: Fundación Mario losantos del Campo. Recuperat de:
<http://www.fundacionmlc.org/uploads/media/default/0001/01/guia-duelo-infantil-fmlc.pdf>
- EAP d'Osona. (s.d.). Protocol d'acompanyament en el dol per als centres educatius de la comarca d'Osona. Document de treball pels centres escolars. Recuperat de
<https://drive.google.com/file/d/1Q5ArQwmv1ARvGT657n0s2q22MYUJfKUD/view>

- Enciclopèdia. (s. d.). Mort. Recuperat de:
<https://www.enciclopedia.cat/ec-gdlc-e00091566.xml>
- González Sánchez, I., & de la Herrán Gascón, A. (2015). Introducción metodológica a la muerte y los miedos en educación infantil. *Tendencias Pedagógicas*, 15, 124-149. Recuperat de: <https://revistas.uam.es/tendenciaspedagogicas/article/view/1936>
- Infermera virtual. (2009, 7 maig). Dol. Recuperat de:
https://www.infermeravirtual.com/cat/situacions_de_vida/dol
- Ramos, A.; Camats i Guàrdia, R. (2018). Fundamentos para una pedagogía preventiva sobre la muerte en la escuela. *Revista Complutense de Educación*, 29 (2), 527-538.
- Salicrú, J. (2004, 17 novembre). La mort. Recuperat de: <https://valors.org/la-mort/>
- Teixidó, M. (2020). Pedagogia de la vida, pedagogia de la mort. Recuperat de:
<https://www.raco.cat/index.php/ColloquisVic/article/view/376616/469860>
- Trilla, J., & Novella, A. M. (2011). Participación, democracia y formación para la ciudadanía. Los consejos de infancia. Recuperat de:
http://www.revistaeducacion.educacion.es/re2011/re2011_02.pdf

LLIBRES

- **Baudouin**, J.L i **Blondeau**, D. (1995). *La ética ante la muerte y el derecho a morir*. Barcelona: Ed. Herder.
- **Boladeras**, M. (2009). *El derecho a no sufrir. Argumentos para la legalización de la eutanasia*. Barcelona: Ed. Los libros del lince, S.L.
- **Clavé**, E. (2000). *Ante el dolor. Reflexiones para afrontar la enfermedad y la muerte*. Madrid: Ed. Temas de hoy.
- **Cortina**, M. i **De la Herrán**, A. (2006). *La muerte y su didáctica. Manual para educación Infantil, Primaria y Secundaria*. Madrid: Editorial Universitas.
- **Cortina**, M. i **De la Herrán**, A. (2011). *Pedagogía de la muerte a través del cine*. Madrid: Ed. Universitas
- **Díaz**, I. (2004). *I ara, on és? Com ajudar els nens i els adolescents a entendre la mort*. Barcelona: Ed. Viena editorial.
- **Esquerda**, M. i **Agustí**, A. (2010). *El nen i la mort: Acompanyar els infants i els adolescents en la pèrdua d'una persona estimada*. Lleida: Ed. Pagès editors.

- **Gea, A.** (2006). *Acompanyant en la pèrdua*. Barcelona: Ed. Publicacions de l'Abadia de Montserrat.
- **Kübler-ross, E.** (1992). *La mort: una aurora*. Barcelona: Ed. La butxaca.
- **Kübler-Ross, E.** (2006). *Sobre el dol i el dolor*. Barcelona: Edicions 62.
- **Miret, À.** (2016). *El centre educatiu de dol: Guia per afrontar la mort, el dol i les pèrdues en els centres educatius*. Barcelona: Ed. Tarannà.
- **Nolla, A.** (2008). *Del viure i del morir: Propostes per acostar-nos a l'experiència de la finitud*. Barcelona: Ed. Rosa Sensat.
- **Nomen, L.** (2007). *El duelo y la muerte. El tratamiento de la pérdida*. Madrid: Ediciones Pirámide.
- **Poch, C.** (2013). *Pèrdues i dols. Reflexions i eines per identificar-los i afrontar-los*. Barcelona: Ed. Octaedro.
- **Rojas, S.** (2008). *El manejo del duelo. Una propuesta para un nuevo comienzo*. Barcelona: Ed. Edigrabel.
- **Tizón, J.L.** (2004). *Pérdida, pena, duelo. Vivencias, investigación y asistencia*. Barcelona: Ed. Paidós– Fundació Vidal i Barraquer.
- **Worden, J.W.** (1997). *El tratamiento del duelo. Asesoramiento psicológico y terapia*. Barcelona: Ed. Paidós.

10. ANNEXOS

ANNEX 1: VALIDACIÓ DE L'INSTRUMENT (ENQUESTA)	55
ANNEX 2: VALIDACIÓ DE L'INSTRUMENT (ENTREVISTA)	57
ANNEX 3: BUIDATGE DE L'ENQUESTA	58
ANNEX 4: BUIDATGE DE L'ENTREVISTA	60

ANNEX 1: VALIDACIÓ DE L'INSTRUMENT (ENQUESTA)

En el cas que l'instrument sigui un qüestionari, els ítems serien valorats de menor a major grau d'importància amb les paraules "estic totalment d'acord, d'acord, en desacord i totalment en desacord".

1. Consideres que la mort és un tema tabú?	Comprensió				Pertinença				Importància			
	1	2	3	4	1	2	3	4	1	2	3	4
				X				X			X	
2. Consideres que sobreprotegim als infants evitant parlar de la mort?	Comprensió				Pertinença				Importància			
	1	2	3	4	1	2	3	4	1	2	3	4
				X				X				X
3. Creus que és necessari treballar la mort en l'etapa d'Educació Infantil?	Comprensió				Pertinença				Importància			
	1	2	3	4	1	2	3	4	1	2	3	4
				X				X				X
4. Tens una formació específica per treballar la mort amb alumnes d'Educació Infantil?	Comprensió				Pertinença				Importància			
	1	2	3	4	1	2	3	4	1	2	3	4
				X			X				X	
5. Trobes necessari que hi hagi una formació específica a tots els mestres en aquest tema, per treballar a l'aula d'Educació Infantil?	Comprensió				Pertinença				Importància			
	1	2	3	4	1	2	3	4	1	2	3	4
				X			X				X	
6. L'escola disposa d'un material específic per treballar el dol i la mort amb els infants?	Comprensió				Pertinença				Importància			
	1	2	3	4	1	2	3	4	1	2	3	4
			X				X				X	
7. Amb l'actual situació de pandèmia que estem vivint, consideres que s'hauria de tenir més en compte el tractament de la mort a les escoles?	Comprensió				Pertinença				Importància			
	1	2	3	4	1	2	3	4	1	2	3	4
				X				X				X
8. Creus que els alumnes s'adonen del que passa al seu voltant si viuen una situació de mort molt propera?	Comprensió				Pertinença				Importància			
	1	2	3	4	1	2	3	4	1	2	3	4
			X				X				X	
9. En el vostre centre hi ha algun projecte o metodologia per treballar el dol?	Comprensió				Pertinença				Importància			
	1	2	3	4	1	2	3	4	1	2	3	4
			X				X				X	
10. Algun cop heu explicat algun conte relacionat amb la mort?	Comprensió				Pertinença				Importància			
	1	2	3	4	1	2	3	4	1	2	3	4
				X			X				X	
11. Teniu les eines suficients per abordar el tema de la mort i el dol amb els infants i les seves famílies?	Comprensió				Pertinença				Importància			
	1	2	3	4	1	2	3	4	1	2	3	4
				X			X				X	

COMENTARIS SOBRE ALGUN APARTAT O PREGUNTA

La pregunta 6 i 11 són molt semblants, podries concretar en només 1 i així tenir l'enquesta amb 10 preguntes.

L'encapçalament tens posat "enquesta" al títol "enquestes" (potser hauries de deixar només el títol si prèviament indiques què és una enquesta. És només un detall.

Bona feina!

ANNEX 2: VALIDACIÓ DE L'INSTRUMENT (ENTREVISTA)

En el cas que l'instrument sigui un qüestionari, els ítems serien valorats de menor a major grau d'importància amb les paraules "estic totalment d'acord, d'acord, en desacord i totalment en desacord".

1. Consideres que la mort és un tema tabú? Per què?	Comprensió				Pertinença				Importància			
	1	2	3	4	1	2	3	4	1	2	3	4
				X				X			X	
2. Creus que els infants perceben la mort?	Comprensió				Pertinença				Importància			
	1	2	3	4	1	2	3	4	1	2	3	4
				X			X				X	
3. Com abordaries el tractament d'un infant que ha perdut una persona propera?	Comprensió				Pertinença				Importància			
	1	2	3	4	1	2	3	4	1	2	3	4
				X				X				X
4. T'organitzaries per tractar-ho segons els nivells de vincle? És a dir, és el mateix que es mori un pare o una mare, que un company o companya de l'escola?	Comprensió				Pertinença				Importància			
	1	2	3	4	1	2	3	4	1	2	3	4
		X				X				X		
5. Consideres que és necessari parlar de la mort a les aules d'Educació Infantil de forma preventiva o esperant a algun succés o inquietud?	Comprensió				Pertinença				Importància			
	1	2	3	4	1	2	3	4	1	2	3	4
				X			X				X	
6. Creus que els contes poden ajudar a entendre la mort i el dol? Seria un bon instrument a l'escola per explicar-ne un? O si consideres que n'hi ha d'altres, quins?	Comprensió				Pertinença				Importància			
	1	2	3	4	1	2	3	4	1	2	3	4
				X				X				X
7. Si els educadors i educadores es troben en una situació de dol al centre, quins passos i/o eines ofereixen perquè puguin afrontar-ho amb els infants?	Comprensió				Pertinença				Importància			
	1	2	3	4	1	2	3	4	1	2	3	4
			X				X				X	
8. Amb l'actual situació de pandèmia que estem vivint, consideres que s'hauria de tenir més en compte el tractament de la mort a les escoles?	Comprensió				Pertinença				Importància			
	1	2	3	4	1	2	3	4	1	2	3	4
				X				X				X

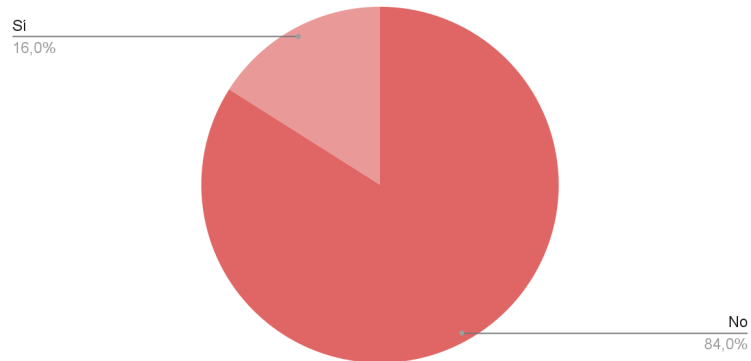
COMENTARIS SOBRE ALGUN APARTAT O PREGUNTA

PREGUNTA 4: Redactar millor i més específica.

ANNEX 3: BUIDATGE DE L'ENQUESTA

Pregunta 6.

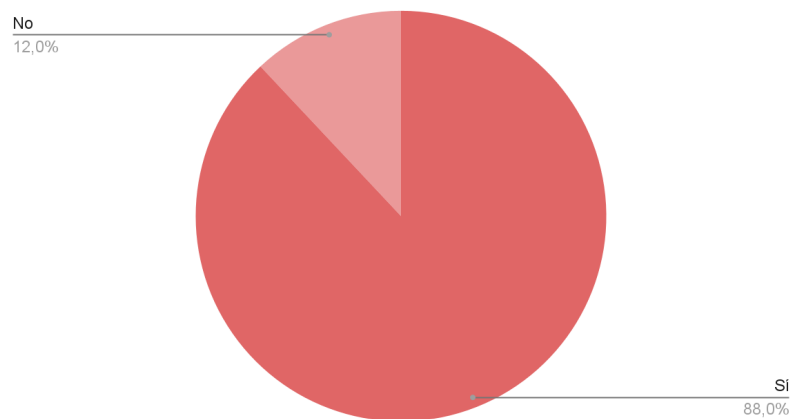
L'escola disposa d'un material específic per treballar el dol i la mort amb els infants?

I amb les famílies?

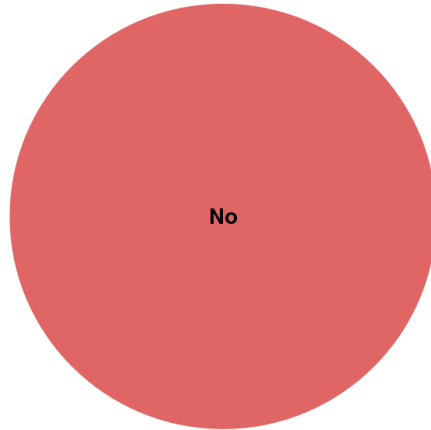

Creus que és necessari disposar d'aquest material a l'aula?

Pregunta 9.

En el vostre centre hi ha algun projecte o metodologia per treballar el dol?

ANNEX 4: BUIDATGE DE L'ENTREVISTA

1. Consideres que la mort és un tema tabú? Per què?

Psicòloga: La societat actual viu d'esquenes a la mort, ens costa molt parlar-ne obertament, amb serenitat. Hi ha qui defugeix el tema sempre fins i tot quan es troba en una situació de final de vida d'un familiar proper. En general, a la societat costa molt que s'obrin debats sobre com hauríem de preparar la mort (només cal veure el que ha costa legislar l'eutanàsia, per exemple) o el percentatge tan baix de persones que preparen el seu Testament Vital.

Psicopedagoga: Sí. Tot i que estem acostumats a veure notícies de mort a les notícies, sovint no som capaços de parlar-ne quan ens toca de prop. En el cas dels nens, sembla que quan evitem parlar-ne els estem protegint, tot i que és tot el contrari. No parlant-ne generem dubte i indefensió cap a un fet que forma part de la vida, i que tard o d'hora els tocarà viure.

Psicopedagog: Es tendeix a minimitzar i a ocultar, la cultura actual estigmatitza el propi envelliment, el deteriorament dels cossos. La mort es percep com una mena de fracàs ha perdut el seu component humanitzador.

2. Creus que els infants perceben la mort?

Psicòloga: Els infants perceben la pèrdua des que són uns nadons, encara que no tinguin consciència de la mort. La mort és un concepte la dimensió de la qual és va adquirint a poc a poc, a mesura que el nen i nena va madurant i desenvolupant-se. No entén la mort igual un infant de 4 anys que un de 8 o un de 12. Hi ha certs aspectes com la universalitat, la irreversibilitat i la fi de les constants vitals que fins els 8-9 anys no comencen a entendre. Però tot i no entendre això, els nens i les nenes senten la pèrdua i fan el procés de dol per adaptar-se a la nova situació, a la realitat que viuen sense la persona estimada.

Psicopedagoga: Sí. No en tinc cap dubte.

Psicopedagog: Com a energia? No.

3. Com abordaries el tractament d'un infant que ha perdut una persona propera?

Psicòloga: Podríem dir que hi ha tantes formes d'abordar un acompanyament en el dol com persones hi ha al món perquè el terapeuta acompanya la persona segons les seves necessitats i circumstàncies. En el cas dels infants passa el mateix. El primer que faríem per decidir com acompanyar un infant és fer-se un munt de preguntes, explorar-les i a partir d'aquí diagnosticar i decidir les intervencions que farem.

- Com es troba el nen? Com està vivint la pèrdua?
- Quina edat té i quin és el seu grau de maduresa?
- Quins adults l'acompanyen i són la seva referència i com estan portant ells el dol? Estan disponibles per al nen?

- Quina és la pèrdua i com de significativa era per al nen, quina vinculació hi havia?
- Hi ha experiències prèvies de pèrdua? Com s'han viscut a casa, se n'ha parlat?

Val a dir que la majoria d'infants fan processos de dol molt adaptatius si el seu entorn familiar també ho fa. Per això en quasi tots els casos nosaltres optem per treballar amb els adults. En el cas dels adolescents ja és una mica diferent.

Psicopedagoga: Depèn de l'edat del nen, ho abordaria d'una manera o d'una altra. La manera de fer-ho depèn de l'edat de l'alumne, de la seva personalitat, de com ho estan treballant a casa... Cal tenir en compte tot això, però el que és segur és que cal donar espai i temps perquè pugui expressar el que sent. Es poden utilitzar els contes, el dibuix...

Psicopedagog: Normalitzant i explicant la realitat per a què l'entengui al seu nivell. No han de saber-ho tot, però mentir i ocultar no té sentit. És important no generar més confusió de la que comporta la pèrdua.

4. Com t'organitzaries per tractar-ho depenent el nivell de vincle (pare, mare, avi, company o companya de l'aula,...)?

Psicòloga: No entenc la pregunta però sense dubte el vincle influirà totalment en com el nen viu la pèrdua.

Psicopedagoga: Primer parlaria amb la família, per saber què necessiten i per oferir-me a ajudar i per fer-los saber que a l'escola serem sensibles a la situació que estan vivint. Abans de començar a fer, escoltaria la família i el nen.

Psicopedagog: Sense resposta.

5. Consideres que és necessari parlar de la mort a les aules d'Educació Infantil de forma preventiva o esperant a algun succés o inquietud?

Psicòloga: Considerem del tot necessari que es parli de la mort a l'aula, si és des d'infantil millor, però d'una forma natural, al mateix temps que es parla de la vida, del cicle vital dels éssers vius i com una realitat que ens toca a totes les famílies viure en algun moment. No només hem de parlar de la mort sinó també d'allò que ens passa i sentim quan perdem algú que estimem. I aquestes intervencions pedagògiques evidentment es dissenyen tenint en compte el grau de maduresa de cada nivell. Nosaltres impulsem fer intervencions preventives, quan no hi ha un dol. Tot i que també ho hem fet de manera reactiva perquè s'ha donat una situació de dol en la comunitat educativa o en la família d'algun alumne.

Psicopedagoga: No crec que calgui fer-ho de forma preventiva, sinó simplement no amagar que els éssers vius moren i afrontar-ho quan es arribi la ocasió, parlant obertament però amb sensibilitat, i tenint en compte l'edat dels nens i el llenguatge que són capaços d'entendre.

Psicopedagog: La mort forma part de la vida i la realitat dels nens, i la vida i la realitat han d'entrar a l'aula. Treballar-la ha de ser quelcom natural. No cal que s'aprofiti un esdeveniment concret o se'n detecti la necessitat, s'ha de poder aprofitar la curiositat dels nens pel tema per parlar-ne.

6. Creus que els contes poden ajudar a entendre la mort i el dol? Seria un bon instrument a l'escola per explicar-ne un? O si consideres que n'hi ha d'altres, quins?

Psicòloga: Efectivament els contes són un recurs fabulós per apropar el tema de la mort i el dol a la infància. La seva lectura acompanyada d'un espai de reflexió i d'expressió d'emocions que un adult pot sostenir, són una manera fantàstica d'abordar el tema. En els darrers anys s'han publicat molts contes i àlbums il·lustrats. També es poden utilitzar altres recursos com les pel·lícules i alguns jocs.

Psicopedagoga: Per mi els contes són un gran recurs. Hi ha contes sobre la mort per a moltes edats diferents, també per als infants més grans.

Psicopedagog: Sí, els contes són molt propers i atractius per als nens, i donen peu a generar assemblees que permeten construir significats i modelar el pensament, generar i ordenar idees entorn el tema.

7. Si els educadors i educadores es troben en una situació de dol al centre, quins passos i/o eines ofereixen perquè puguin afrontar-ho amb els infants?

Psicòloga: Des de l'entitat oferim formació al professorat perquè disposin de recursos per parlar de la mort i el dol a l'aula i perquè coneguin el procés i com acompanyar-lo. Lo ideal és que aquesta formació la facin de manera proactiva, no quan hi ha una situació de dol. Però si cal, nosaltres els oferim assessorament personalitzat per cada situació: com plantejar el tema perquè els infants tinguin un espai per parlar-ne, la preparació d'algun homenatge, elaboració de records, etc.

Psicopedagoga: Penso que és important que en el centre hi hagi un protocol sobre què farem, perquè tractar o no aquest tema no pot dependre de les eines personals i professionals que tingui el mestre que està al càrrec de la classe. És important que hi hagi algú del clautres que s'hagi format en aquest tema.

Psicopedagog: Hi ha materials elaborats, guies didàctiques... que aborden el tema des de la vessant educativa. Fàcilment es pot articular una resposta en base als recursos que s'ofereixen aquí, el que potser manca és una formació específica del professorat.

8. Amb l'actual situació de pandèmia que estem vivint, consideres que s'hauria de tenir més en compte el tractament de la mort a les escoles?

Psicòloga: La pandèmia ens ha plantejat una oportunitat increïble per parlar de la mort perquè realment és una paraula que sent a tot arreu, que els nens han escoltat al telenotícies cada dia i si ningú els ha donat l'oportunitat de parlar-ne... a quines conclusions han arribat? Què han sentit davant d'aquesta situació?

Psicopedagoga: Sí, ara més que mai.

Psicopedagog: Més que el tema de la mort en concret, s'hauria de vetllar molt per l'educació emocional i la resiliència en aquesta època on vivim realitats dures.